SZTOEV
AZ ARANY ÁRA

GENCSO SZTOEV

AZ ARANY ÁRA

GENCSO SZTOEV

AZ ARANY ÁRA

36

EURÓPA KÖNYVKIADÓ
1971

A mű eredeti címe

Генчо Стоев
Цената на златото, София, 1967.

AZ UTÓSZÓT ÍRTA
KARIG SÁRA

A TÖRÖK SZAVAK, KIFEJEZÉSEK ÍRÁSÁT
SZAKMAILAG ELLENŐRIZTE
B. RUBOVSZKY EDIT

55568
MAGYAR SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR

Prológus kilenc részben

I

Mit lehet venni ezer színtiszta arany líráért? Kétezerért? Mit ér egy főutcabeli téglaház, sok-sok üstre való szézám-mag és szézám-olaj, több hektárnyi szőlő és hordószámra bor?

A perusticabeli Hadzsivranev család mindezt a magáénak mondhatta. A pórnépből emelkedtek ki, vagyont és méltóságot akartak szerezni. Akadt egy kis kelesztő, jött hozzá egészség és szerencse. Megtollasodtak. Még Iszmail Szulejmanoglu aga, Usztina török falu első embere is eljárogatott hozzájuk vendégségbe. Unokája volt a neves Szulejmanoglu szpáhinak, a szultán híres lovagjának, aki részt vett Budavár visszafoglalásában, a Rodope-hegység vidékén élő lakosság eltörökösítésében. Ezen a vidéken aztán birtokokat kapott.

Ennél nagyobb megtiszteltetésre a Hadzsivranevek még csak nem is gondolhattak. De éppen amikor vágyálmuk beteljesült, egy áprilisi napon a fiúk megtagadták az agának a vendéglátást, belekeveredtek a felkelésbe . . .

Petâr Bonev tanító csalta lépre őket. Nem volt annak se vagyona, se aranya, csak nagy szája és régi hektikája.

Hadzsi Vranjo megítélése szerint így aztán könnyen fecseghetett „közös ügy"-ről, meg „szabadság vagy halál"-ról. Mi vesztenivalója van az ilyennek? Rangel Gicsev csorbadzsi, aki a tanító nővérét vette feleségül, s aki isten és ember tanúsága szerint is jócskán kiköltekezett, csakhogy kitaníttathassa eszes és vékonydongájú sógorát, azon sopánkodott, hogy kenyérrel etette, ahelyett, hogy mérget adott volna be neki.

Mindennek a Tanító lett az oka. És miért szánta el magát a felkelésre, ha (ahogy híre járta) maga is ingadozott?

2

Nagyszombat előtt – az utolsó békében eltelt napon történt. Kora hajnalban lovascsapat vágtatott a hegyek felé. A Tanító indult a tizedes csapatfőkkel, hogy megszemlélje a Rodope-hegység barlangjait, megfelelnének-e menedékhelynek.

Ott érte őket a napfelkelte. Magányosan a szurdokok szürkületében, az éjszakai csendben, amelyet még őriztek a hegyek, elhallatszott hozzájuk a falu sok ezernyi egymással versengő kakasának kukorékolása és a nagy távolságban derengő fénnyel előbukkantak az új templom aranyozott pravoszláv keresztjei. A nap még nem búvt elő, csak a keresztek szikráztak, mintha belőlük áradna a szelíd rózsaszínű fény, mintha belőlük kelne ki a hajnal.

– Hallgassátok és nézzétek! – kiáltott fel a Tanító. Megállította lovát, és feszülten figyelt.

– Hallgassátok ezeket a hangokat, emlékezzetek erre a látványra! Csak azt nem tudom, miért neveztük templomunkat „Mihály Arkangyal"-nak, s miért nem „Szent Rogljó"-nak?

Rogljo nem számított szentnek. Azokban az időkben, amikor a környékbeli falvak eltörökösítése folyt, Rogljo kovács felcsapott hajdutnak. Felszabadította Perusticát, utána meg folytatta a hajdut életet. Igazán nem lehetett szentnek nevezni.

A Tanító még mondott valami furcsaságot, aztán elvágtatott a Borun-forráshoz, hogy megitassa a lovát. A csapatfők lassan folytatták útjukat a barlangok irányában. Közben itt is, ott is megálltak, vártak rá egy darabig, de csak nem mutatkozott. Amikor aztán egy óra múltán visszatértek, még egyre ott állt az itatónál. Lova csodálkozva nézte a Tanítót, aki révülten fütyörészett valamit, és közben könnyek hullottak a szeméből.

Már nyilvánvalóvá vált, hogy árulás történt, hogy számos falu nem vesz részt a felkelésben, és már az előző éjszakán tüzek vörös fénye lobbant fel északon, túl a filibei síkságon, a hegyekben. Közeli pásztortüzeknek hihette volna az ember, csak a karját kell kinyújtania, és még a kezét is megmelegítheti mellettük. Bizonyára falvakban, városkákban lángoltak fel ezek a tüzek, ha már ilyen messzire ellátszottak. A perusticaiak nem emlékeztek ilyesmire a kirdzsáliják garázdálkodásai óta.

Így állt ott a Tanító. Összenéztek egymás között a tizedesek, és Pavljo Hadzsivranev megszólalt:

– Hé, Tanító, no, nem vagy biztos a dologban?

– Biztos vagyok – felelte a Tanító –, teljesen biztos!

– És azok a tüzek ott?

– A török falvak égnek, Pavljo. Csak nem sajnálod őket?

3

Ugyanezen az éjszakán három pomák ereszkedett le a Rodope-hegységből. A vén zsivány, Deli Haszán Bajmanoglu vezette őket. Vlaszovica közelében bukkantak fel, később a külső negyedekig is elmerészkedtek, és a sötéthez szokott macskaszemükkel mindent szemügyre vettek. Tilev kávéházáig, a tánctérig jutottak el. Ott feltartóztatta őket a felkelők őrjárata. Kézi lámpával az arcukba világítottak, felismerték őket.

Megkérdezték Deli Haszánt, mi járatban van – csak nem akar ismét csősznek szegődni a faluba. Gyakran felbukkant Perusticában. „Én vagyok most nálatok a csősz!" – mondogatta ilyenkor, s maga szabta meg, mi lesz a fizetsége, hová vigyék néki a sült csirkét ebédre. Egy-két hétig időzött, aztán odébbállt. Ilyenkor a férfiakkal is összeverekedett, a nőkkel is erőszakoskodott, jószágot is elhajtott . . .

– Ne-e-em! – válaszolta felvidulva az őrjáratnak, Tilev kávéházánál. – Hahaha! Jó csirkét ettem nálatok, de

vége már azoknak az időknek, megváltozott a bolgár ember, igaz-e? – Vidáman beszélt, kezét könnyedén az övébe dugott pisztolyokon tartotta, közben azonban nagy medve fejét hátrafelé forgatta, hogy lássa, ki áll a háta mögött a sötétben. – Szerettem én Perusticát, pedig ti a pokolba küldtetek volna ... Visszasírnátok még ti Deli Haszánt, hej! Ki talál ki nektek olyan jó mulatságokat, mi?

Megkérdezték még egyszer, minek jött. Ekkor három öszvért, pálinkát és dohányt követelt Memedaa Tâmrâslija, az eltörökösödött rodopei falvak vezére számára. Tâmrâslija meghagyta neki, adják hírül, hogy a Szrednogorie felé indul, s üldözőbe veszi a lázadókat. A perusticaiakat megkíméli saját embereitől, meg a környékbeli törököktől is, csak maradjanak veszteg.

Miközben ez a vita folyt, tömeg gyűlt össze körülöttük. Az öregek az istentiszteletről igyekeztek hazafelé, a fiataloknak meg nem akarózott lefeküdni: ezen az éjszakán Bulgáriának fel kell támadnia, a Tanító ígérete szerint. Ki örömmel, ki rettegve, de mindenki csodát várt. És éppen ekkor megpillantották Tilev kávézója előtt a lámpás őrjáratot, és a közülük magasan kiemelkedő Deli Haszán megvilágított hatalmas vállait és irdatlanul nagy, busa fejét. Azt hitték, fogságba esett, és most elővezetik, hogy levezekeltessék vele bűneit, de amikor közelebb kerültek, és hallották, milyen követelésekkel áll elő ... Mintha a feltámadás elmaradt volna. Egyesek már azt forgatták a fejükben, hol várhatnák meg Deli Haszánt távozása előtt, amikor Hadzsi Vranjo keresztültörte magát az embergyű-

rűn, kezet rázott Haszánnal, és hangosan kiáltotta, hogy mindenki hallhassa:

– A pálinkát én adom, Deli Haszán, öreg lókötő. Igyatok és emlékezzetek, hogy a perusticabeliek nem tartják a haragot... Ánizspálinkát! Ezt mondd meg Memedaa Tâmrâslijának: Hadzsi apó, mondd meg, Hadzsi Vranjo apó küldi, három rakomány ánizspálinkát...

– Hahaha – nevetett Deli Haszán. – Te, Hadzsi apo, régebben semmit sem adtál volna nekem...

– Te magad vitted el, te léhűtő – vetette oda tréfálkozva, egyben fanyarul, az öreg. Először állt szóba ezzel a csirkefogóval.

És a kívülállók láthatták, hogyan csapkodja egymás vállát a két ember a lámpa által megvilágított körben, és hogyan rezzen össze, amikor ebben a körben megjelenik a Tanító vézna Krisztus-arca.

4

– Hadzsi apó – vetette oda röviden a Tanító –, eredj aludni! Azt pedig – mutatott embereinek Deli Haszánra – kötözzétek meg!

Abban a pillanatban a zsivány előkapta az övéből villogó pisztolyait. Cimborái, hátukat Haszánéhoz támasztva, fedezték őt, szintén pisztollyal a kezükben.

– Tanító – vicsorított Deli Haszán. – Memedaa ezer

fegyveressel vár bennünket Vlaszovica mögött. Ha nem térünk vissza . . .

Vlaszovica, ez a Rodope-hegység és a falu között emelkedő dombvonulat, most nem látszott a sötét, fénytelen éjszakában, de egy pillanatra mindenki arra fordította fejét, ahol magasba törő, köves testét sejtette. Az emberek összenéztek.

– Persze, hogy visszatértek, még csak az hiányzik – jegyezte meg Hadzsi Vranjo, aki még egyre nyugodtan és szelíden ott ácsorgott a lámpa fényében. – A Tanító azt hiszi, hogy most is lopni jöttél . . . Olyan idők járnak, hogy őriznünk kell a falut . . . Deli Haszán, jöjj a házamba, légy a vendégem . . .

– Hahaha – nevetett fel ismét Deli Haszán. – Rajtam ne múljon!

– Pavljo! – fordult a sötétben állók felé a Tanító. A világos körben előbukkant Pavljo Hadzsivranev.

– Apa – mondotta halkan és félénken a fiú –, ha nem mégy el azonnal, téged is megkötözünk . . . Ugyanarra a kötélre fűzünk . . .

– Rajta, kötözzétek meg az éjszakai vendégeket! – ismételte meg a parancsot a Krisztus-arcú, de ekkor éppenhogy nem krisztusi arckifejezésű Tanító.

– Szeretném látni, ki merészel! – morogta ismét Deli Haszán, és pisztolyainak sötét fénye megvillant jobbra is balra is.

Az őrjárat nem törte magát túlságosan.

– Én leszek az – jelentette ki a Tanító, odalépett hoz-

zá, és kezét Haszán csuklójára tette. – Hány embert tettél el eddig láb alól, Deli Haszán?

– Egyet sem – vetette vissza a csavargó. Pisztolyainak csövei a Tanító lapos mellének támaszkodtak, elég lett volna, ha csak taszít egyet velük a Tanítón, nemhogy lőjön is. – Még csak meg sem vertem senkit, Tanító, az csak amolyan mendemonda.

– Verekedett! – hallatszottak hangok a sötétből.

– Kit vertem meg én, mi? – kiáltotta Haszán, közben pisztolyait a Tanítóra fogva, anélkül azonban, hogy lökött volna rajta, vagy lőtt volna. – Csak rám kenték. Tanító, hagyjál békében. Ne végy bűnt a lelkedre!

– Nem veszek bűnt a lelkemre, Deli Haszán.

A pomák a Tanítóval együtt kissé elmozdult balra, aztán jobbra, de nem annyira, hogy ez ellenállásnak hasson.

– No, s mi lesz, ha megkötözöl? – nyögte. – Később majd kioldozol!

Senki sem várta ezt a hírhedt, legyőzhetetlen zsiványtól: Deli Haszán hagyja, hogy megkötözzék! És hogy káromkodva a földhöz vágja pisztolyait!

Most a lámpa közelebbről világított a kezére – valóban meg volt kötözve. És üres volt. A lámpa ezután lejjebb világított – a hamura dobva valóban ott fénylett a kékes acél, felette porfelhő lebegett, mint puskapor füstje az utolsó lövés után. Áttetszőn és aranylón kavargott ez a füst.

– Tanító – magyarázta Deli Haszán –, azt hallottam az öregektől, hogy valamikor régen egy hiten voltunk . . .

Mint ahogy egy a nyelvünk is . . . Engem mindig vonzott valami a bolgár falvakba . . . Jobban éreztem magam itt . . . Csak nem a vérem húzott ide, Tanító?

5

A három pomákot a mezők felé vezették. Az őrjáraton és a Tilev kávézója előtt összegyülteken kívül a Tanító más férfiakat is összehívatott, minden házból egyet-egyet.

Deli Haszán nehezen vonszolta magát a sötétben, akár egy otromba, bizonytalan körvonalú, engedelmes ökör. Közben kétszer is kérte, hogy álljanak meg az útmenti bokor mellett, és oldják ki a nadrágját. Cimborái szintén leguggoltak mellé. Amit Haszán tett, azt csinálták ezek ketten is.

– Itt – jelentette ki a Tanító, amikor a kolostori diófákhoz értek. Mindenki el akart még szívni egy cigarettát, az emberek leültek, és tereferéltek a tavaszi szárazságról, a silánynak ígérkező gabonáról. Deli Haszán hangja is megszólalt időnként. Gyermekien vékony, félelemmel és reménykedéssel teli hang volt ez:

– Valahányszor fosztogattalak benneteket, azt mondogattam magamban: ha nem páholnak el ezek az emberek, akkor ez így dukál . . . Most már látom, hogy hibáztam . . . Ezért rátok akarom hagyni az aranyaimat . . .

– No, testvéreim – állt fel a Tanító. – Nemsokára megvirrad . . . Abban az időben, amikor Altunszpahil és a

mollák törökösítették a falvakat, Perusticánál elakadtak... Rogljo az emberek kezére keresztjelet tett – izzó vassal nyomta rájuk... Az egész falu lakosságára... a mollák maguk tagadták meg, hogy az ilyen embereket az állam hitére térítsék. Leöldösték őket... Akik ekkor életüket vesztették, becsülettel haltak meg, akik pedig túlélték az öldöklést, minket nemzettek... És én most meg akarlak jelölni benneteket...

– Küldjünk üzenetet az asszonynak, adja ki az aranyat – szólt közbe Deli Haszán. – Mire megvirrad, az ember már a hegyekben lehet...

– Tanító, hogyan rendelkezel? – kérdezte Pavljo Hadzsivranev.

– Először is megjelöllek benneteket – felelte a Tanító. – Jelet teszek rátok, testvéreim – szólt emelkedett hangon, de a zsivány közbekiált:

– Memedaa aranyat fog követelni, Tanító! Tegnap mondta, hogy sok arany gyűlt össze Perusticában... Legalább még egy napot kegyelmezz nekem, Tanító...

– Olyan jelet – kiáltotta még hangosabban a Tanító –, amely vízzel lemosható, mégis átszáll gyermekeitekre, unokáitokra... Vérrel, vérrel jelöllek benneteket, testvéreim...

Mindenki megremegett, de még mielőtt a Tanító a pomákokra mutatott és kimondta volna: „Az ő vérükkel" – Deli Haszán elbőgte magát, és megkötözve, négykézláb próbált menekülni a felsorakozó őrség között. Társai úgyszintén.

De nem jutottak messzire, és ahogy a Tanító mondotta hazatérés közben: Szent, nagy dolog történt azon az éjszakán, három különböző helyen a diófáknál, a bolgár ég széles boltozata alatt.

6

Csöndes, örömteli vasárnap köszöntött a falura. Tâmrâslijának környes-körül nem volt se híre, se hamva. Ki tudja, Deli Haszán talán csak ijesztegette őket ezzel a névvel.

A fiatal férfiak és legények elnyargaltak a térig, ahol a fiatalság táncolni szokott. A lovakat először a szérűkön, az udvarokon ugrasztották, és ezután vágtattak velük az utcára a nyitott kapukon. A tánctéren a templomi kórus a „Lázadj, lázadj, Balkánok hősé"-t énekelte. A Tanító határozott karmozdulatokkal vezényelt, és szintén megeresztette hangját. A mezőkre és a hegyekbe messzire küldött felderítők nem zavarták hírekkel.

Csak egy idegen hitűt láttak közeledni. Nyíltan a falunak tartott, puska nem volt nála, ruhája arannyal-ezüsttel hímezve. A felderítők Iszmail Szulejmanoglut, az usztinai földbirtokost ismerték fel benne. Kisütötték, hogy szokásához híven ünnepet jön köszönteni barátjához, Hadzsi Vranjóhoz. Különben sem tett volna senkinek semmi rosszat Perusticában.

Félreálltak, megnyitották az utat, és az aga a Hadzsi hatalmas kapujához ért. Ott a fiatalok nem fogadták azzal

a tisztelettel, ahogy eddig mindenkor tették. Sem a Hadzsi fiai, sem a menyei nem jöttek oda, hogy megfogják a ló kantárát; mintha észre sem vették volna.

Csak az öreg mutatott örömet, megkérdezte előzékenyen, mi járatban van, mi hírt hoz az áldott Usztina falvából, egészséges-e mindenki a házában, a tornácon kínálta hellyel, közben állandóan fecsegett, de másfelé is fülelt.

Ugyanis a szokásos falusi zajokkal egyidejűleg tucatnyi vágtató ló patáinak dübörgése, valamilyen kihívó dal és füttyögések, pisztolylövések is eljutottak a füléhez . . .

A vendég semmit sem szólt, azt várta, hogy az öreg kezdje, az pedig megparancsolta, hogy hozzanak föntről sült bárányt és bort. Két fajta bort is, fehéret meg vöröset. De már nem győzte szóval a vendégét. Csend támadt a tornácon, és az aggasztó zajok most még tisztábban hallatszottak. Végül a Hadzsi felsóhajtott:

– Nyakunkon a baj, Iszmail aga, nem tudom, hogyan hozzuk rendbe . . .

– Mondd csak el, Hadzsi apó.

– A fiatalok – nyögte a Hadzsi.

– No?

De az öreg nem folytatta.

– No – ismételte az aga.

– Különválnak . . .

– Hogyhogy különválnak? Kitől?

– Kitől – mélyedt gondolataiba az öreg. – Tőlem . . .

– Tőled? Miért?

Hogy, hogy nem, magába szállt az öreg, és hímezett-hámozott arról, hogy mindenki maga kíván kereskedni, és

egyedül akarja aranyait számolgatni... A Tanítót nem emlegette. Deli Haszánt sem. A két jó barát falatozott még a sült bárányból, csevegett erről is, arról is, majd Iszmail aga elbúcsúzott. Olyan volt, mint akit fejbe vertek.

A falu pedig tovább ünnepelte a szabadságot még az éjszaka is, egészen pirkadatig, amikor arra virradt, hogy a pomákok és törökök gyűrűje veszi körül.

A falut környező minden magaslaton egy-egy félholdas vörös zászló lengedezett. Nem Iszmail aga keze volt a dologban, mindenki számított rá, hogy ez bekövetkezik. Már éjféltől kezdődően a mezőkről és a hegyekből a felderítők aggasztó híreket küldöztek a Tanítónak, és ő olyan parancsot adott, hogy vonuljanak vissza a megerősített állásokba, anélkül azonban, hogy megzavarnák a falu örömét, amely amúgy is rövidnek ígérkezett.

Később, amikor minden harcra alkalmas férfit kivezényeltek a falu szélén levő állásokba, az utcák, a tánctérség egyszerre kiürültek. Még a szorgalmas Gudzso, a Tilev kávézó púpos bérlője sem nyitott ki azon a reggelen, nem hintette fel gondosan vízzel a kávézó előtti kőlapokat, nem söpört fel. Csak amikor Hadzsi Vranjo megjelent, hogy megigya reggeli kávéját, és a Szent Földről való botjával mérgesen megzörgette Gudzso ablakát, akkor búját elő, és készített el mindent ott, a vendég szeme láttára.

Hadzsi Vranjo állva várta, hogy befejezze előkészületeit, közben pedig egyenként sorra megjelent a község többi véne, azok, akik nem távoztak Filibébe, mintha csak összebeszéltek volna.

– Krisztus feltámadt – köszöntötték az öreget.

– Feltámadt, feltámadt – válaszolta a Hadzsi. – Bárcsak Deli Haszán is feltámadhatna a zsiványaival együtt... Hárman lennének, akár a Szentírásban... S megaranyozva elküldhetnénk őket Tâmrâslijának... No, üljetek le, valahogy meg kell mentenünk a falut!

7

Senki sem zavarta meg őket, amíg meghányták-vetették ezt a dolgot. Minden férfi az állásokon volt. Találtak három olyan száz év körüli öreget, aki megelégelte már az életet, s hajlandónak mutatkozott, hogy Tâmrâslija elé járuljon. Azt kellett tudtára adniuk, ha élve eljutnak hozzá, hogy Deli Haszán és cimborái megerőszakoltak egy menyecskét, s a fiatalok ezért dühödtek meg... És meg kellett tudakolniuk, mennyi aranyat követel Tâmrâslija, hogy megbocsásson a falunak, megkímélje és megvédje a többiektől. Meghagyták a véneknek, hogy kezdetnek ígérjenek ezer aranylírát, de elmehetnek háromezerig is, ha Tâmrâslija nem elégszik meg kevesebbel. A szél ott lebegtette Tâmrâslija sátrát fenn a Vlaszovicán. A vének botjukra egy-egy fehér kendőt kötöttek és megállapodtak: amikor kilépnek a sátorból, botjukat annyiszor emelik a magasba a falu felé, ahány ezer aranyat ígértek oda.

A falu szélén a vének azt füllentették az őrségnek, hogy a Tanító küldi őket Tâmrâslijához, és mászni kezdtek felfelé a köves úton a sátor felé. A faluból látszott, ahogy a

gyér fűvel benőtt hegyoldal fölött meg-meglibbennek a botjukra kötözött fehér kendők, és darócruhájuk barnás-szürke foltjai közelednek a vörös zászlóhoz és sárga sátorhoz.

Senki sem durrantott rájuk onnan. Elibük mentek, megállították őket és kivehető volt, ahogy a vének botjukkal hol a falu, hol a sátor felé mutogattak. Az egyik pomák előrefutott, majd rövidesen jelt adott, hogy folytathatják útjukat.

Kora reggeltől délig üldögéltek Hadzsi Vranjo és a falu vénei a Tilev kávézó előtti asztaloknál, ahonnan látszott az egész Vlaszovica. Némán szürcsölték a kávét, és szüntelenül lestek a magasba. Várták, hogy a vének előbújjanak a sátorból. Közben egyre érkeztek és érkeztek a törökök a síksági falvakból, s özönlöttek, áradtak a pomákok éhes csordái a hegyekből. Környes-körül a sík mezőket, a csupasz halmokat – Vlaszovicát is, Vâlkovistet is – mintha a basibozukok néma, sötét alakjainak sűrű erdeje nőtte volna be.

A Tanító és a tizedesek a harcosokkal együtt az állásokban várakoztak. Az öregek a keserű kávét szürcsölték a kávézó előtti fellocsolt és felsöpört árnyékban, a sárga sátrat figyelték és találgatták, mi történik odabenn – két- vagy háromezret kell-e majd leszámolniuk? Hadzsi Vranjo már azt javallotta, hogy a község vegye kölcsön ezeket az aranyakat tőlük, csorbadzsiktól, hogy átnyújthassa Tâmrâslijának, később pedig vesse ki ezt az adósságot valamennyi portára. Két, három, öt aranyat, a vagyontól függően, hogy aztán vissza lehessen adni az aranyakat a köl-

csönzőknek. A község – azaz a falu vénei – tüstént elfogadták az ajánlatot. Csak már megalkudtak volna, és előbukkannának ott fenn a küldöttek . . .

Végre, a barnásszürke, görnyedt figurák előbújtak a sátorból. De nem emelték fel azonnal botjaikat, ahogy meg volt beszélve. És amikor hozzáfogtak, háromnál nem álltak meg . . . Hétszer emelkedtek az égnek, és ereszkedtek a földre a fehér jelzéssel ellátott botok.

Összenéztek a falu vénei, és előhuzigálták zsebkendőiket, hogy megtöröljék homlokukat. Mélyen, szinte hangosan sóhajtott fel Hadzsi Vranjo. Hétezer aranyat valahogyan mégcsak összeszednének egymás között, de hogyan fizeti vissza nékik a falu? Mikor? Húsz év alatt sem képes erre . . . Holnaptól kezdődően egyenlőkké válnak a többi perusticabelivel. Szegény ördögök lesznek, mint a többiek. Megmenekülnek, de örökre tönkre lesznek téve.

– Nem adok! – kiáltotta váratlanul Hadzsi Vranjo, és föl és alá járkált. – Aki akar, fizethet, én nem adok egy aranyat se!

– Várjál csak, Vranjo, várjál, gondolkozzunk előbb – nyöszörögték a többiek, tekintetük közben állandóan a megelevenedett domboldalra tapadt. A vének lassacskán botorkáltak lefelé. – Várjál, hogy halljuk, mit mondanak majd nekünk . . . Ahogy az a mondás tartja: Ne menjünk mindjárt fejjel a falnak.

– „Hétezer", ezt mondják majd, mi mást? – dühösködött Hadzsi Vranjo. – Nem fi-ze-tek!

– Csorbadzsi! – szólalt meg félénken a púpos Gudzso, aki állandóan ott settenkedett a falu vénei körül. – Ki

fog segíteni, ha nem a falu első emberei? Magukban és Istenben a reménységünk . . .

– Úgy – fortyant fel Hadzsi Vranjo –, bennünk van a reménységed . . . De azután is „csorbadzsi"-nak fogsz-e szólítani? Húsvét előtt söpörgetsz-e nekem a kávézód előtt? Főzöl-e nekem jó kávét?

– Amíg csak élsz, Hadzsi apó.

– És a fiaimnak?

– Hogyan? – nézett értetlenül a púpos.

– A fiaimnak is készítesz-e kávét, kérdem? Megvárod-e őket a templom előtt vasárnaponként, fogadod-e őket ezen a helyen, fellocsolt, felsöpört udvaron?

– Ugyanúgy, ahogy téged vártalak, csorbadzsi . . .

– De ha nem lesz pénzük?

– Ha nem is lesz . . .

– Hazudsz, te arcátlan! – kiáltotta Hadzsi Vranjo, és meglendítette karját, mintha ütni akarna. – Ha-zudsz!

Gudzso elbújt a kávézóban. A Vlaszovica ösvényein közeledve, battyogtak a falu felé a vének. A basibozukok biztosították az utat.

– Vranjo – szólt a többi vén. – Mégis megmarad mindegyikünknek valami. Neked ott lesz a szőlő, az igavonó jószág, a hordók . . .

– És a szézám-füvet miből fizetem? A kapásoknak mit adok? Nem forgatják többé az öntöző kerekeket, én mondom, nálam se, nálatok se . . . És akkor majd az ilyenek, mint ez a púpos is, meglátjátok, előhúzza az ötven aranylírát, mert mindegyik szegénynek tetteti magát, s nem áldoz a falu megmentésére . . . Hej, előhúzzák majd az ara-

nyat, azt mondom nektek, és megvásárolnak bennünket vagyonostul, rongyostul... A község ezektől legfeljebb öt-öt aranyat igyekszik behajtani az adósságra, közben van nékik ötven, sőt még száz is.

– Gudzsónak nincs – állították a falu vénei.

– Lehet, hogy néki nincs, de nem egy olyan akad, akinek az aranya nincs úgy nyilvántartva, mint a miénk... Valahol a középen vannak, szegénynek nem szegények, gazdagnak nem gazdagok...

– Akadnak ilyenek, szó se róla...

– De tudjátok-e, kik azok? Ha nem tudjátok, fel kéne kutatnotok, mert ezek miatt fognak koldusbotra jutni a gyermekeitek!

A falu véneinek torkán akadt a szó, Gudzso pedig összeszedve bátorságát – látszott, közben mindent hallott –, megjegyezte:

– Ne félj, Hadzsi apó! Hát annak idején nem két puszta kézzel, a magadéval és anyóéval kezdtétek? Most vagyonotok is van jócskán, munkáskéz is akad bőven a házban, összeszedtek ti még többet is. Mindnyájan imádkozunk majd értetek... Az egész falu...

– Kuss, kutya – förmedt rá a Hadzsi, majd mikor már csak a púpját látta, utána kiáltott: – Várj... Várj csak... Én ötszáz aranyat ajánlok fel, és nem kérem vissza, ha te odaadod a magad ötvenét...

– Adnám én! De ha nincs – hátrált Gudzso.

– Esküdj meg a gyermekedre, hogy nincs!

A kávézó bérlőjének csak egy gyereke maradt meg, a

többi mind elpusztult, mire elérte a tizedik évét. Az életben levő nyolcéves volt. Gudzso elsápadt.

– Esküdj meg – erősködött a Hadzsi.

– Csak nem vagy isten vagy pópa, hogy neked tegyek esküt – feleselt talán életében először egy csorbadzsival Gudzso. Elvonult, és többé nem mutatkozott.

– Láttátok? – kiáltotta a Hadzsi. – Miatta fog valamelyikünk tönkremenni... Még egy kávézót se tudna bárki közülünk nyitni. Két kávéház sok a falunak.

– Elég, Vranjo – nyugtatták a többiek. – Határoznunk kell az ügyben.

– Határozzatok – vetette oda a Hadzsi. – Én határoztam. Nem adok egy vasat sem.

– Szóval, meg akarsz halni? Te is, a fiaid is, az unokáid is?...

8

A Hadzsi nem válaszolt azonnal. Nézte, hogyan közelednek lassan a küldöttek a girbegurba ösvényen, miként lengedeznek a botjukra tűzött fehér zászlócskák, mint fogy alattuk az út, a templomban látható homokóra homokszemcséihez hasonlóan. A közeledő fehér zászlócskák az út és az idő homokszemcséinek rémlettek, amelyek egyre csak folynak, folydogálnak.

– Nem tudom, milyen határidőt szabott Tâmrâslija – szólalt meg végül. – És Rangel Gicsev csorbadzsinak mit sikerült intéznie Filibében, azt sem tudom... És ha Aziz

pasa császári csapatokat küld hozzánk? A pasa egyszer s mindenkorra megszabadítana bennünket a Tanítótól és Tâmrâslijától is . . . És váltságdíjat sem követel . . . Csak egy hálát adó levél kellene a szultánhoz, amelyet az egész falu aláír.

És ismét elhallgatott, és újra mindannyian a fehér zászlócskákra összpontosították figyelmüket, amelyek közeledtükkel a sorsdöntő pillanatok múlását érzékeltették. Senki sem hitte, hogy Aziz pasa, vagy Resid pasa, vagy bárki más a pasák közül törni fogja magát megmentésükért, hisz azokban a napokban éppen elég baj szakadt a nyakukba saját vilajetükben, és sok helyen kellett katonaságot mozgósítaniuk, s különben is senki sem tudta, mit vállaljon inkább: az egyenlőséget a többiekkel a halálban vagy az egyenlőséget a szegénységben . . .

És ahogy erőltették a szemüket, először az útmenti cserjés mögött feltűnt fehér felhőcskékre figyeltek fel. Utána egyidejűleg ért el hozzájuk a sortűz dörrenése és látszott, ahogy a küldöttek közül kettő előrebukik, és elterül a gyér füvön. A harmadik hadonászott fehér zászlós botjával, és felfelé mutogatott a sárga sátorra. Maga Memedaa Tâmrâslija hatalmas alakja is előbukkant izgatottan, és emberei lefelé rohantak. Ám a sortűz megismétlődött, a harmadik küldött nekirugaszkodott, a falu felé futott, de megbotlott, elvágódott, és már nem kelt fel többé. Hadzsi Vranjo akkorát sóhajtott, mintha felzokogott volna.

Meghökkentő volt a küldöttek meggyilkolása. Aligha mondott le Tâmrâslija a hétezer aranyról, de a lázadók sem követhették el, hisz a lövéseket Vlaszovica felől adták

le. Ez az érthetetlen eset baljóslatúbb volt a hármas halálnál.

– Magunkra haragítottuk az Úristent – nyögte a falu legöregebb embere. – Nem kellett volna így . . .

– Most mi lesz? – kérdezték a többiek.

Valami halk, lágy zörgés támadt az asztalok alatt a lesöpört kőlapokon. Sárga borostyánszemek gurultak surrogva szanaszét. Valakinek az értékes imafüzére szakadhatott el, de senki sem ugrott oda, hogy összeszedje a golyócskákat.

– Hát í-í-í-gy állunk . . . – sóhajtott Hadzsi Vranjo, felállt és útnak eredt.

Maradt még egy reménysége – Iszmail aga, Usztina falu első embere. De zavaros és bizonytalan volt ez a reménység is, mivel már elmúlt a pillanat, amikor hűségéről kellett volna biztosítania, és védelmet kérnie. Most már különben sem tudott volna eljutni hozzá! Ha titokban kísérelné meg, valaki biztosan puskavégre fogná: vagy felkelő, vagy basibozuk. Ha fehér kendőt ragadna az ember, a fiait szégyenítené meg. S ki tudja, meglelné-e Iszmail agát? Iszmail aga nem szerette a hadakozást, és amennyire csak lehetett, távol tartotta magát tőle. Az is lehet, hogy az aga megbízott valakit: vegye védelmébe régi barátját. De ki tudja, kinek a kezébe kerül az ember, amikor többezer vérszomjas katona rohanja meg a falut, és elkezdődik az öldöklés?

Annyira bizonytalannak látszott ez a reménység, hogy nem is foglalkoztatta sokáig Hadzsi Vranjót. Akadt ennél valami sokkal fontosabb. Még most sem tudta eldönteni

magában, a halálban vagy a szegénységben kellene-e vállalnia az egyenlőséget; mit tenne, ha valamilyen csoda folytán ismét ilyen választás elé kerülne . . .

A környező magaslatokon közben egyre sűrűbb fürtökben mutatkozott az ellenség. A púposodó, nyüzsgő dombok meg-megrándultak, mint az izmok, akár egy hatalmas, szőrös test, amely a hasán kúszik előre, a falu irányában. A néma, gyülevész banda már megindult a lejtőn lefelé.

9

. . . A küzdelem utolsó óráiban, amikor már csak itt-ott dörrent egy-egy lövés, a népes Hadzsivranev család is megritkult. De minden keserve ellenére a vagyon érintetlen maradt . . .

Első fejezet

I

Gjurga anyó, a Hadzsi felesége és Dejanka, ötéves unokája a kőből épült templom egyik sarkában húzódott meg, a liszteszsákok között. Ide bújtatták őket a férfiak, amikor a basibozukok bevették a mezőn épített, megerősített állásokat, és a harcok átterjedtek az utcákra és a házakra. A zsákokra fektették az elesett harcosokat. Liszt volt bőségesen, egy egész hónapra elegendő tartalék, de a négynapos, éjjel-nappal folyó ostrom idején senkinek sem jutott eszébe, hogy hozzányúljon. Az emberek vízre áhítoztak, de már a templom mögötti völgyben lévő utolsó forrás is az ellenség kezére került. Korty vízért könyörögtek a sebesültek. Sírtak a gyerekek, amíg csak el nem szállt belőlük a lélek, és el nem némultak örökre.

A homokzsákokkal tömített ablakoknál néha-néha puska dörrent. Már csak alig néhány felkelő maradt életben, s takarékoskodtak a tölténnyel. Ágyúgolyók döngették kívülről a falakat. A rázkódástól feléledtek a vakolatra festett szentek, szélesre tárták karjaikat, majd teljes hosszukban hullottak a padozat kőlapjaira.

Gjurga anyó dermedten figyelte az oltárt. Még mielőtt lehullott az egyik téglakupola, ott feküdtek fiai: Todor,

Naszjo és Pavljo. Kettő közülük holtan, a harmadik sebesülten. A téglák maguk alá temették őket hitvesükkel, gyermekeikkel együtt, miközben az asszonyok és gyerekek ott sírtak körülöttük. Most az oltár előtti halmaz felett világosabb lett, mint bárhol másutt a templomban. A puskák füstje csak ott látszott, és a füstgomolyok a leomlott kupola nyílásán úgy emelkedtek a magasba, mint az emberi lelkek.

Az öregasszony egyedül maradt Dejankával, Pavljo árvájával, de már az is a végét járta. Az ölében fekvő gyerek félrebeszélt a láztól. Szája széle kirepedezett a szomjúságtól, és csak pislákolt benne az élet lángja. Vajon akad víz ott, ahová a lelkek elvándorolnak? A pap sok mindent elmagyarázott a népeknek, de ezt elmulasztotta. Bonev tanító, aki egy vasárnapi szónoklatában megígérte, hogy húsvét napján Bulgária feltámad, szintén megfeledkezett a vízről.

Az előző napig ott csetlett-botlott az öreg Hadzsi Vranjo is. Töltényeket készített a lövészek számára, és átkozta azokat, akik a fiatalokat fellázították. Köztük leginkább a Tanítót. Fenyegette, szinte neki is ment, mintha csőrként meredező hosszú orrával bele akarna csípni. Két ilyen izgatót már kivégeztek, néki megbocsátottak a fiai miatt. Lázított, de este, amint besötétedett, megtöltötte pisztolyait, megragadta a korsót, és elindult vizet szerezni unokája számára. Nem tért vissza. A látott szörnyűségek elvonták Gjurga anyó figyelmét. Megfeledkezett az öregről, de amint a gyerek felnyögött, tekintetével a külső ajtót kereste, hogy lássa, nem jön-e már a teli korsóval.

De sehogyan sem akart megérkezni. Az ajtónál két egymással harcban összeszokott öregember őrködött, akiket az anyó most nem tudott felismerni. Az ajtó két oldalát vigyázó véres, füstös öregek görbe szablyáikat úgy tartották a magasba, mint az arkangyalok. A küszöböt előttük holttestek, fejek és fezek borították.

A fiatal férfiak az ellenség állandó tüzében voltak. Végül esztelen dolgokra vetemedtek: összecsókolóztak egymás között, megcsókolták családtagjaikat, leöldösték őket, majd öngyilkosságot követtek el, mondván, hogy így jegyzik el magukat a szabadsággal. Hozzátartozóik nem menekültek el, sőt, egyesek közülük kérték, hogy őket is jegyezzék el. Gjurga anyó szinte mintha elégedett lett volna, hogy fiai már előzetesen elpusztultak. Az ilyenfajta eljegyzéseket szem nem nézhette, az ember értelme fel nem foghatta. Később, amikor Gjurga anyó ismét kinyitotta szemét, a fiatal férfiak már nem éltek. A fiatal asszonyok száma is megcsappant. Dejanka pedig egyre csak vízért nyöszörgött. Gjurga anyó ismét az ajtó felé tekintett. Ekkorra már az öregek is eltűntek onnan.

Ott már élő törökök nyüzsögtek. S az egyik közülük, egy fehér szakállas, arany gombos kék posztó ruhába öltözött férfi, aki szablyát viselt az oldalán, megparancsolta az életben maradtaknak, hogy jöjjenek elő és azt kiáltozta, hogy nincs mitől félniük, ő, a filibei Resid bej megbocsát nékik, és oltalma alá veszi őket. Tâmrâslija is megbocsát, senki sem akar bosszút állni . . .

Ekkor egymás után botorkáltak kifelé a vén asszonyok, nők és gyerekek. A férfiak a templomban maradtak, mi-

vel elpusztultak mind egy szálig. Gjurga anyó is elindult, karján Dejankával. Amikor az ajtóhoz ért, visszatekintett. Sok embert látott kiterítve a zsákokon és a kőlapokon, de a sajátjai közül senkit sem pillantott meg.

– Çabuk, çabuk![1] – nógatta egy apró termetű, fiatal török. – Vizet osztanak.

A törökből fény áradt, mint a parázsból és a kinti kövezet is fénylett, és a közeli falak is ragyogtak, és az egész hegy a falu felett fényt sugárzott, a magasba szökő szikláikkal, erdőkkel. Az öregasszony megingott, s hátát a külső falnak támasztotta, és a fény olyan zúgással áradt – ő úgy hallotta –, mint valami lezúduló hegyi patak, és szinte magával sodorta. Ez a fény ömlött mindenünnen, az égből, a hegyekből, és körül zöld növényzet illata terjengett. A fal kívülről melegebb volt, mint belülről. Lassanlassan a zúgás megszűnt. A falu felett füst kavargott.

Vâlkoviste és Vlaszovica ott állt, ahová az isten teremtette őket, és ahogy teremtette: szikláival, gyér füvével, pusztán és szelíden. Eltűnt a sárga sátor a csúcsról, eltűntek a zászlók, sehol sem voltak a sötét, félelmetes puskás férfiak. Vagy elvonultak, vagy leereszkedtek a faluba, de nem mutatkoztak sem a hegyen, sem a templom körül. Valószínűleg gyújtogattak és gyilkoltak. A templom körül tébláboló törökök nem látszottak rossz embereknek, aligha vetemedtek volna ilyesmire. Bizonyára a pasa vonult velük ide, hogy előzzék a basibozukokat, s oltalom alá vegyék a faluból azt, ami még megmaradt. Arcukról békességet, jóindulatot olvashatott le az ember.

[1] Gyorsan (törökül).

2

A templom udvarán is szanaszét hevertek az elesettek. A kerítés mellett egy napos helyen ott feküdt a sárga, hektikás Tanító. Úgy rémlett, még él, mivel a fejét nem nyiszszantották le, mint a többiekét. Nem is kutatták át. Az idő mérésére szolgáló kis gépezet lánca – az egész faluban egyedül neki volt órája – ott fénylett a kigombolt kabát alatt. Lehanyatlott jobbja még most is pisztolya nyelét szorongatta.

„No, most elégedett vagy-e, Tanító? – kérdezte tőle a Hadzsi bent a templomban, a füst és jajkiáltások között. – Elégedett vagy-e, hogy ég a falu?"

„Elégedett vagyok, Hadzsi apó – felelte a Tanító. – Az a legjobb karó, amelyet megégetnek, nem rohad el, ha beverik a földbe. Bulgáriának ilyen karókra van szüksége."

„Ki fog karókat verni az üres, elnéptelenedett földbe, Tanító?"

„A legüresebbek azok a földek, amelyekért senki sem hullatta vérét, a legnépesebbekért viszont gazdáik életüket áldozták. Megszentelt földek azok."

Mint az ikonok feliratai, olyan bölcsek, kemények és kegyetlenek voltak ezek a szavak.

„Mit tudsz te a földről? Hiszen nincsen vagyonod! Koldus lennél, ha a sógorod nem taníttat . . ." Dühös volt az öreg. A Tanítóhoz hű emberek léptek mögé: Szpasz Ginov, aki most is azt hajtogatta, hogy az ő gyermekei közül senki sem fog élni török rabságban, Kocso Csesztimencse, aki Filibéből jött át ide meghalni. Vésztjóslón álltak

a Hadzsi mögött, és lesték a jeladást a Tanító szemében, a jelt, hogy örökre elhallgattassák az izgató száját. De jeladás nem történt, és ők ketten visszaálltak a lőrések mellé. „Mid van neked? Még egy kutyád sincs!"

„Igazad van – válaszolta a Tanító, sárga, vörös és fekete foltoktól tarkálló arccal. – Nem vagyok csorbadzsi, semmim sincs. Azért karoltam fel a közösség ügyét, hogy a szabadsághoz vezesselek el benneteket . . ."

„És a közös hóhértönkhöz vezettél el bennünket!"

„Az olyanok számára, mint te, ez megtiszteltetés. Ezt még ezer aranylíráért sem vásárolhatnád meg: lásd, a hóhértönk révén a néppel együtt megdicsőülsz: guszlán fognak megénekelni."

„Miféle guszláról fecsegsz, koldus?"

„Közönséges guszláról, Hadzsi apó! Ugyanabból az anyagból készül a vérpad és a guszla is. Ezek egymáshoz közelálló dolgok."

„Vagy úgy! Ezért kellett nekcd a nép? Azt akartad, hogy énekeljenek rólad . . . Népes volt a csapat, a dal ezért csak Indzséről – azaz csak a Tanítóról szól . . ."

„Légy nyugodt, rólam sem énekelnek, hisz én még csak zászlós sem vagyok. A mi Indzsénk másutt harcol . . . De bárkit is említsen majd az ének, a bolgárok hőstettét fogja dicsőíteni!"

Vranjo még odavetett valamit, de a Tanító letorkolta: „Csend, a teringettét!" Mindenki meglepődött, mivel még soha senkivel sem kiabált, és nem is rántotta elő pisztolyait. Az öreg moccanás nélkül várt. Végül a Tanító megszólalt: „Köszönd meg a fiaidnak!" – és a külső ajtóhoz

indult, megfordult, és így szólott élőkhöz és holtakhoz: „Testvérek! Elérkezett, amire vágytunk ... Rabságunk tovább nem tarthat!" – és lassú léptekkel elindult kifelé a templomból. A törökök közül senki sem lőtt rá. A felkelők közül mindenki, aki csak tehette, odaszaladt a homokzsákok mögé, hogy lássa, mi történik. A Tanító pedig, odakiáltott a törököknek, mintha csak lakodalomban lenne: „E-he-ej! Vége a ti világotoknak! A mai naptól fogva csak bosszút teremnek földjeink! Bosz-szú-ú-út!" – És puskáját még akkor sem sütötte rá senki. A török fezek csodálkozva meredeztek a falak mögött. És sok idő telt el így, amikor aztán a Tanító odalépett a legközelebb lévő fezhez, és hirtelen beleeresztett egy golyót. Ekkor ágyúként eldördült egy puska.

A Tanító megingott, és elterült, akár a szentek, akiket az ágyúgolyó ver le a falakról. És még most is ott feküdt háborítatlanul. Az arany gombos török parancsnok ott állt mellette elgondolkozva. Valaki kiáltozott: „Vizet, vizet!" De a Tanító nem kiáltott vízért.

3

Már átnedvesedett elöl a ruhája, a lecsurgó huncut vízcseppek csiklandozták öreg mellét, és az eszméletlen gyereket is megmosta, amikor a merítőkanállal harmadszor nyúlt bele a hordóba. Ismét élvezte a víz gyönyörét, minden ízével, porcikájával szívta magába, majd megint nyúlt

a vízért, de valakinek a könyöke kilöttyintette a merítőt, valaki elragadta tőle a kanalat, az Onbasi pedig meglökte, hogy menjen a templomudvarról ki a térre.

Vénasszonyok, nők, gyerekek csapata sorakozott már odakünn. Gjurga anyó csatlakozott hozzájuk, és elindult az égő utcákon keresztül. Az udvarokon és sűrű füstön át látta saját házát a két diófával, a sötét téglákkal, a tornác fafaragásos világos oszlopaival, anélkül azonban, hogy kivehette volna: ég-e a ház vagy sem... És a tavalyi pirospaprika füzérei is ott lógtak, mint máskor: az eső, hó megpuhította, a nap ismét kiszárította. Csak a kékre festett vakolat hiányzott az épület sarkán a széles eresz alatt. A sérülés puskagolyóhoz képest nagynak, ágyúgolyóhoz képest kicsinek látszott. Alatta szürkéllett a kő és vörösölött a por.

... Az egész házat habarccsal kellett volna felépíteni, de habarcs csak az alapnak jutott. A felső részhez polyvával kevert vörös agyagot dagasztottak. A lábával maga taposta, egyedül, mert a meghívott mesterek, Vranjónak a környező falvakból érkezett testvérei, unokafivérei, csak arra voltak kíváncsiak, milyen anyagot hordott össze az építkezéshez, mennyi pénzt ajánl fel napszámként, és hogy mindezt a szőlő jövedelméből fedezte-e... Rossz, irigy rokonsága volt. Semmit sem segítettek, csak megakadályozták, hogy habarccsal építsék a házat. Mi fájt nékik, senki sem tudhatta. Vranjo egy este megesküdött neki, hogy közte és rokonsága között nincs tisztázatlan ügy, aminthogy úgy is volt. Ő nem tudta volna ezt, amikor egész fiatalsága azzal telt el, hogy hajnaltól napestig ka-

pálnia kellett? A rokonokat is ellátták munkával, kenyérhez juttatták őket, és ez volt érte a hála . . . Az oszlopokat aztán faragással díszítették, ezért látszanak újabbaknak a ház többi részénél . . .

Gjurga anyó megállt, és tenyerét a szeme fölé emelte. Az oszlopok között egy magas, fezes, zöld ruhás férfi állt: erősen Iszmail agára emlékeztette, a legtekintélyesebb törökre, aki erre a tornácra valaha is betette a lábát. Valamikor régen ugyanúgy figyelte onnan fentről, hogyan járatják meg az udvaron megizzadt pej lovát Gjurga anyó fiai, mint itatják meg, s miképpen játszadozik ott Dejanka, a bogárszemű, de szőke hajú lányka, aki apja haját örökölte. Az aga gyermektelen volt, örült a szép unokának, de mindez valamikor nagyon régen történt, amikor még fiai szófogadóan viselkedtek, az idő tájt, még mielőtt az agára rá nem ijesztettek az apai udvarban, még mielőtt megalázottan látta Iszmail agát, hajdanában, talán még mielőtt félépült volna a ház . . .

Most nem merte volna biztonsággal állítani, hogy az agát látja a tornácon. Bódultan nézte a jelenséget, majd az öreg diófák eltakarták szeme elől a múltnak ezt az emlékét. Ott, a diófák alatt, hűs vizű kútház állt, körülötte a nedvességtől megzöldült kövezettel. Forgatás közben a kútkerék vidáman meg-megcsördült. A kút melletti kővályúban pedig nyaranta pálinkát, dinnyét hűtöttek. És amikor a vödör a mélyből fölért, jócskán hiányzott belőle, mert az oldalán kilöttyent a víz . . . Gjurga anyó arrafelé indult, de az onbasi visszalökdöste a sorba.

Amíg a falu ég – magyarázták nekik –, a mezőn kell ta-

nyázniuk. Az emberlánc lassan haladt a füstös utcácskákon, s minél kijjebb jutott, annál inkább ritkult a füst, mivel a külső negyedekben a tűz az első napokban pusztított. A levegőben már a mandula illata terjengett. Bokrai úgy virítottak, mint rózsaszínbe öltözött cédák, vidáman és szégyentelenül, ügyet sem vetve a fekete üszkökre. Érződött az udvarokban felásott föld és a jácint szaga . . .

Fiatal korában sok jácintot ültetett, később maguktól elszaporodtak, úgy, hogy egy virágágyra való volt már belőlük a ház előtt. Más asszonyok is ültettek jácintot az udvarokban, de most akármennyit forgolódott menet közben, egy szálat sem látott sehol belőle. De hogyan is virágozhat a jácint ilyen időkben? És mintha valami rég elfelejtett dolog jutott volna eszébe: a jácintoknak vége, sohasem láthatja többé virágait, s aligha láthatják valaha mások is. Hogyan is lehetne az embereknek valami köze a jácintokhoz, amikor az emberek is, virágok is elpusztultak . . . És ahogy haladt előre, Gjurga anyó egyre nehezebben tudta elviselni az égett szézám-mag lépésről lépésre erősödő nehéz szagát. Meggyorsította lépteit, csak hogy mielőbb kiérjen a falu végére.

Ott, ahol véget érnek a házak, az út mentén az egyik épület teteje beomlott az alatta lévő mély pincébe. Mindenütt csak a kőlapok és a közéjük beépített megszenesedett gerendák meredeztek. A pincéből enyhe pára emelkedett a magasba, s onnan terjedt szét a Hadzsivranevek által oly nagyra becsült illat. Valamikor régen ők is termesztettek szézámot. Hány tömlő ánizsmag, szézám-mag

és szézám-olaj került ki innen, hogy Edrinébe jusson el, és aranyakká változva térjen vissza . . .

De a múlt eltűnt, a múltat idéző illat is régen elszállt már. Az öregasszony elhomályosult szemmel haladt a többiek mögött, s közben többször majdnem előrebukott a gyermek súlya alatt. A Hadzsivranevek földjei felé vivő süppedő, homokos út környékén most fehér veronikák, sárga boglárkák virítottak, a domboldalakat pedig környes-körül szőlők borították. A szőlő bő termést, jó bort adott, hírneve messze földön elterjedt, és itt a szilfáknál lévő szőlők között fogant első keresetük, és az első fia . . .

Kapálás idején Vranjóval mindenkinél tovább dolgoztak a szőlőben, hogy néhány garassal többet keressenek. És amikor magukra maradtak, és végére értek a sornak, leültek, hogy falatozzanak, megegyék azt, ami arra a napra adatott . . . De azon a napon is csak a kenyér és hagyma jutott. Vranjo fáradt volt, nem akart enni, ő pedig kínálgatta, mert egyéb nem akadt vacsorára. De Vranjo csak nem evett. Ekkor ott hagyta őt, s a szőlőtőkék közé húzódott, mivel egész nap tartóztatta magát az ott lévő öregek és a sógora miatt. És amikor éppen fel akart egyenesedni, ott állt előtte Vranjo kipirult orcával és felgyúlt szemmel. Kérte, hagyja békén, s meg akarta dobni egy göröngggyel, mivel az ég felettük még nem sötétedett be teljesen, s mintha az is őket figyelte volna. De Vranjo egyre csak halkan dorombolta: „Egykettőre, ide hallgass, csak úgy gyorsacskán . . ." De nem ment az olyan gyorsacskán, ahogy Vranjo ígérte, és csupa csont és ín volt az az ember, és amikor felálltak, már hiába borult rájuk a nyugodt, me-

leg sötétség. És akkor a férfi azt mondta: „Éhes vagyok", és elfogyasztották minden kenyerüket meg hagymájukat, és ahogy elnézte férjét a sötétben, tudta, hogy az ilyen férfit és az ilyen asszonyt megáldja az úr . . . Így is volt . . . Sokat dolgozott annak idején, és másokat is hajtott: szívesen ette a hagymát és kenyeret, mert tudta, hogy egy garassal többet tehetnek félre, hogy Vranjóból hadzsi lesz, és hogy agák meg bejek járnak majd hozzá vendégségbe . . . Jólesett valamikor az a hagyma, ha az ember ökölle szétdörzsölte és megsózta. És jólesett utolsónak hazatérni a kapálásból. És most semmi másra nem tudott gondolni, amikor ezen a sok százszor végigjárt homokos úton botorkált, mint fekete fémgarasaira, amelyek emlékét semmiért, a világ minden kincséért sem adta volna oda.

4

És bár csak botladozva haladt, öreg, fáradt szemének tekintete a ködön keresztül is az úttól balra húzódó völgyben a Hadzsivranevek szilfáit kutatta. És ismét a garasok jutottak eszébe, és erőlködve űzte el azt a szót – „aranyak", „aranyak" –, amely ott csengett a fülében. Odafurakodott, és megkeserítette a garasok emlékét. „Aranyak!" – bukkant fel ismét a szó a garasok között, de ezúttal ki is mondta valaki. És ekkor meglökték Gjurga anyót, előreesett, mások háta tartotta fel, és ebben a pil-

lanatban ziháló női hangot hallott maga mögött: „Nincs aranyam, hallod, nincs aranyam!".

És látta, hogy egy fiatalasszony és egy alacsony, fiatal török viaskodik egymással az útmenti mezsgyén, és letaposták körös-körül a szőlőtőkéket. A férfi a mellénél ragadta meg az asszonyt, de az erőteljes, barna nő volt, magával rántotta a törököt, és megforgatta maga körül. A török nem hagyta magát lerázni, és így járták ezek ketten a néma körtáncot, amelyhez hiányzott a zene. A viaskodók közül egyik sem kiáltozott. Az embersor szintén hallgatott. Csak a venyige ropogott a lábuk alatt. Az izmos fiatalasszony egyszer csak előrehajolt, és beleharapott a férfi kezébe. Ám a török, szabad kezével, kést rántott, és belevágta a nő torkába. A földre zuhantak, és amikor a férfi felállt, kezében egy aranypénzekből összefűzött nyaklánc villant meg. A fiatal asszony rángatózott és hörgött. A lábával rúgkapált, a szőlőtőkék közt fektében. Kezével a szoknyáját csapkodta, mintha csak a port akarná leverni róla. A török meg vigyorgott, s a magasba emelte a nyakláncot.

Ekkor valaki ismét meglökte Gjurga anyót, s ő megint hallotta a suttogó, fojtott szavakat aranyakról, nyakláncokról, és újra látta a néma körtáncot a szőlőtőkék között, azzal a különbséggel, hogy a tánc most öt-hat helyen folyt, az út mindkét oldalán.

A sor felbomlott: az asszonyok egy része a szőlősorok között menekült, feltűrve a szoknyát, amelyet a beléje csimpaszkodó gyerekek terhével vonszolt maga után, de pufogni kezdtek a puskák, és minden egyes dörrenésre

felbukott valamelyik asszony. A többiek összebújtak, tehetetlenül kis csoportokba verődtek. A törökök pedig kezüknél fogva félrerángatták őket. Rövidesen néma csend támadt. Sok halált láttak az asszonyok az utolsó napokban, a legkedvesebbeik halálát, hogy most jajveszékelve saját halálukra leljenek.

Ebben a rohanó lábdobogással, hörgéssel és szórványos lövésekkel megzavart csendben Gjurga anyó füléig hirtelen egyetlen, ismerősnek tetsző kiáltás hatolt el. Mintha valamelyik menyének a hangja lett volna. Nem tudta, melyik lehetett a három közül, és hogyan kerülhetett ide az omladék alól, de a hang könyörgött és hívott:

– Gyerekem!... Á-á-ó-ó! – Anyács-ká-á-ám!...

Pontosan ilyen kiáltás hirdette meg házában unokái világra jövetelét. „Gye-re-ke-em!... Á-a-ó-ó!..." – ismétlődött a jajkiáltás, áthatóan, remegően, ezúttal azonban nem az új életet, hanem a halál közeledtét jelezte. Ez a hang Gjurga anyót kizökkentette nyugalmából. Bőszen futásnak eredt feléje, át a szőlőkön, asszonyokon ...

– Leányom, te vagy az, drágaságom? Jö-vö-ö-ök!... – Később úgy rémlett neki, mintha a hang a másik oldalról hallatszana, mintha kissé megváltozott volna, s ekkor abba az irányba szaladt, a másik menyét szólítva: – Ne félj, kismenyem, jö-vö-ö-ök!...

„Jö-vö-ö-ök!" – vegyült el kiáltása a gyér lövések és a halált hozó csend véres zajával. De az anyó hirtelen kifulladt, elsötétült előtte a világ, még néhány lépést tett ideoda dülöngélve, mintha csak felöntött volna a garatra a bábaasszonyok napján. Kezéből kiejtette a gyereket. Térd-

re rogyott, és ujjaival belevájt a puha és porossá vált földbe.

Az ütéstől Dejanka felnyitotta szemét, de ismét elvesztette eszméletét. Az öregasszony pedig kimeredt, száraz szemmel tovább hajtogatta rekedt hangján:

– Ne félj, kismenyem, jövök, ne félj ...

– Tavşan, tavşan[2] – kiáltotta valaki. – Fogják me – e – eg!

Valaki odapörkölt a puskával, valaki szívből felnevetett, a nyuszi elillant a szőlőtőkék között, megtorpant, amikor a gyerekhez ért, aztán elkanyarodott, hátsó lábával sűrűn rugdalózva.

– Fogják me – e – eg! – kiáltották egyszerre mindenfelől, és a törökök a falu felé kanyarodtak.

A szőlők teljesen elcsendesedtek. Élő nem mozdult. Az emberláncból egy lélek sem látszott sehol. A kísérők tereferéje lassan elhalkult a visszafelé vezető úton. Valami feketeség suhant át az út, a mezsgyék felett, és a vadkörtefákon meg szőlőkarókon rövidesen egy hollócsapat telepedett meg. A nagy, fekete madarak károgás nélkül, lomhán, jóllakottan szálltak le, és nem mozdultak helyükről.

Gjurga anyó még egyre tördelt, amikor érezte, hogy valaki a vállát rázza. Lassan elfordította a fejét. Két török bámult rá: egy idősebb, fogatlan férfi – vékonyka bajusza kétoldalt zsinórként lógott le kis szakálláig – és az az apró termetű gyilkos. Valahol mögöttük, távolabb, egy harmadik várt, lovon ülve.

[2] Tavşan – nyúl (törökül).

– Ne janaim, nenja?[3] – szólt az alacsony török, és vállat vont. – Ide kell adjad.

Mivel az öregasszony értetlenül nézett rá, hozzátette:

– Az aranyakat, anyó, az aranylírákat, add ide jószándékkal, aztán mehetsz kedvedre. Unjuk már a gyilkolást.

– A lírákat-e, kedves? – kérdezte az anyó. A Hadzsivraneveknek többé már nem volt szükségük lírákra, és ő odaadta volna nyomban mind, ha nem maradtak volna a faluban, ott, ahol most füstfelhők gomolyognak. – Odahaza vannak – motyogta az anyó. – A pincében a hordók alatt... Ahogy beléptek...

A két török összenézett. A fogatlan, fejével jelt adott a másiknak. A vénasszony lenyelte a kimondatlan szavakat, és behúzta nyakát vállai közé, mint valami öreg teknősbéka. Egy pillantást vetett Dejankára, aki még most is eszméletlenül feküdt a puha földön, majd úgy gondolta, hogy az égre is fel kell néznie. És ekkor hallotta, hogy valaki kiáltozik, mire még inkább összehúzta magát, majd észrevette, hogy egy lovas az, aki lovát gyors menetre ösztökélve, tekintetét a gyermekre szegezve közeledett.

– Hol vannak a tieitek, Hadzsi anyó? – kérdezte a lovas, s közben a gyermeket bámulta.

Jóképű, fekete szemű, középtermetű férfi volt, ezüst- és aranyhímzésű, zöld selyemruhában. Az öregasszonynak ismét úgy rémlett, hogy Iszmail aga, Usztina első embere áll előtte, még egyszer szemügyre vette és rájött, hogy valóban Iszmail aga az. Mennyi báránysültet és vörös bort

[3] Mit tegyek, néne (törökül).

hordoztak fel számára a tornácra! . . . Alighanem legidősebb fiával volt egykorú, de csak az öreget tüntette ki barátságával, csak az ő üdvözlését fogadta, csak vele állt szóba. Néhanapján vele is beszélgetett. A fiúk csak annyiban érintkeztek vele, hogy a lovát járatták. És ez történt minden alkalommal. A legutóbbi hétig.

Iszmail aga továbbra is a gyermeket bámulta, elgondolkozva, mintha csak megfeledkezett volna kérdéséről, de ez egyike volt egykori jogainak: kérdezhetett, anélkül, hogy számítania kellett volna a válaszra. És a vénasszony most nem tudhatta, hogy az az aga áll-e előtte, akit húsvétig ismert, vagy már olyan török, mint az a másik kettő . . .

. . . Beköszöntött a húsvét és a Jóistennek ezen az ünnepén a fiatalok életükben először „Bulgária feltámadt"-tal üdvözölhették egymást, fiai pedig a lovakat ugratták a szérűn, hogy elvágtathassanak a tánctérig. Iszmail aga vendégségbe érkezett, hogy köszöntse barátját az ünnep alkalmából. A kapu nyitva állt, lovát az udvaron állította meg, és leugrott a nyeregből. A falak mögül kíváncsi kócos fejek bújtak elő. Az aga ekkor bólintott első ízben a fiúknak. Azok szintén bólintottak, de nem szálltak le a nyeregből, nem siettek oda, mint régebben, hogy elkapják a ló kötőfékjét. Az aga várt, a szíjakat egyik kezéből a másikba tette, és nézte őket, ahogy körbe lovagolnak a szérűn. Kegyetlenül verték a lovakat, és bűntudatos pillantásokat vetettek a falak mögül kíváncsiskodó fejek felé. Valahol, próbaképpen, a pisztolyokkal durrogtattak, a templomi énekkar pedig a tánctéren a „Lázadj, lázadj,

Balkánok hősé!"-t énekelte. Az anya a szoba ablakából figyelt és látta, hogy Iszmail aga a könyökével törölgeti homlokát. Majdnem elsírta magát, és háromszor elátkozta Bonev tanítót, amiért megzavarta a fiatalok fejét, és maga rohant, hogy fogadja a vendéget. Hadzsi apó ekkor már hívogatta a tornácról. Iszmail aga lassan, botladozva lépkedett följebb a falépcsőn. Amikor hazaindult, homloka még egyre fénylett az izzadtságtól, és minden egyes fiától törökös meghajlással búcsúzott, Pavljo pedig előtte lovagolt, hogy az aga élve juthasson haza Usztinába. És ezúttal nem lehetett tudni, ki a szolga és ki az úr. Gjurga anyó pedig már nem tudta türtőztetni magát, szabadjára engedte könnyeit a szobájában, és arra kérte az Istent, bocsásson meg neki a Tanítóra szórt súlyos átkaiért, és arra is kérte, ne vonja meg áldását a falutól... Később még többször átkozódott, és visszavonta átkait, amíg lelke meg nem nyugodott, és szája el nem némult...

Most Usztina első emberének tekintete Dejankára tapadt. Gazdag ember, jó ember hírében állt az aga. Mindene megvolt, csak a gyerek hiányzott. Mindig kedvében járt a kislánynak, a család pedig megadta neki az agának kijáró tiszteletet. Itt, a szőlőben fekvő holttetemek között, az anyó segítséget is, meg bosszút is várhatott tőle. Akárminek kellett következnie, a legjobb mellett felkészülhetett a legrosszabbra is. Ám kormos, ráncos nyaka már nem húzódott be oly mélyen a két válla közé.

– Merre vannak? – kérdezte ismét az aga. – Életben maradtak-e?

– Nincsenek már, Iszmail aga, csak ő maradt nekem,

mentsd meg! – kérte az öregasszony, még egyre térden állva. – Hadzsi apó az utolsó pillanatig csak téged emlegetett, benned reménykedett . . . – füllentette az anyó, ahogy megannyi kereskedőt szedett rá élete során, karját feléje nyújtogatva, picinyke, pislákoló reménytől fűtötten, hogy megmentheti életét. És leste az aga arcát, hogy leolvassa róla, mit gondolhat, s lássa, nem villan-e össze szeme a másik kettőével. És közelebb kúszott a paripa vékony lábaihoz, hogy távolabb kerüljön amazoktól, és nehogy valami veszedelem érhesse hátulról.

– Nem felejtem el régi barátaimat – ejtette a szót lassan és komoran a lovas. – Amikor Saban aga, fivérem, az usztinai sereggel falutok ellen indult, meghagytam neki, kímélje meg életeteket, és hagyja meg egész vagyonotokat . . . Nem tudom, mi hogyan történt, te majd elmondod, de a házad áll, onnan jövök . . .

Az aga erőlködve beszélt, mintha kötelességet teljesítene, mintha inkább önmagához, s nem az öregasszonyhoz szólna, és éppen ezért az anyó hitt is neki, és már nem kémlelte az arcát, és nem nyújtogatta karját, és már nem törte a fejét azon, mit mondhatna az agának. A lovas is elhallgatott, szemét az aranyló hajjal körülvett barna gyermekarcon feledve, és elámulva az ellentétek különös egybeesésén, valamint ezen a ritka szépségen, amelyet mindenkor megcsodált. Aztán az öregasszony hallotta, ahogy gorombán ráförmedt arra a még odébb várakozó két törökre:

– Defol burdan, bre![4]

[4] Pusztuljatok innen, hé (törökül).

Azok összenéztek és ímmel-ámmal eltávolodtak vagy tíz lépésnyire, és letérdeltek a szőlőtőkék között, mint a sakálok. Az ott letelepedett hollók szárnyaikat lebegtették, de nem röpültek odébb. Az anyó még egyszer hallotta, hogy Iszmail aga odakiált annak a kettőnek, hogy vigye az irháját, de azok csak ott maradtak térdre ereszkedve, és az az öreg, a zsinórbajszos, előhúzta dohányoszacskóját. Később már senki senkire nem kiáltozott, de senki nem is ijesztgette Gjurga anyót. Vakítóan sütött a nap. Az öregasszony elnézte, ahogy a ló vörös lábán a fénylő, az erek felett feszülő bőr meg-megrándul és a legyek ideoda röpködnek. A nap égetően tűzött a szőlőkre, a vénasszony fejére, és jóleső érzés volt így sütkérezni, meg jólesett tudni, hogy a ház épségben maradt a tornáccal, a díszes pokrócokkal és szőttesekkel együtt, és azt kérdezte magától, miért is nem dől le egy kicsit rájuk, hogy szundítson egyet, és azon is csodálkozott, ki is lehet az, aki közben zavarja.

– Hadzsi anyó – szólt az aga, ezúttal hangosabban –, fel kell állnod. Elkísérlek benneteket Usztinába. Meghúzódtok a házamban.

Ahogy lassan fölegyenesedett, és fölemelte a gyermeket, tűzkő sercenését hallotta. Vagy tíz lépésre onnan, a szőlőtőkék közt térdelve, a két török csiholta a tüzet, de nem a taplót nézték, hanem őt figyelték. És az anyó gyors léptekkel elindult a sorok között az út felé, miközben női ruhás, fejkendős tetemeken lépegetett át. Iszmail aga, lovával együtt, a nyomába szegődött.

Második fejezet

I

Az aga leszállt a lováról, az öregasszony mellett lépkedett, kérdezősködött, hogy pontosan mi történt Hadzsi apóval, a fiúkkal és szánakozott. Sok mindent kellett kiállniuk ezeknek az embereknek, és az aga megbocsátotta nékik az utolsó napok önkényeskedéseit. „Yazik, yazik"[5] – hajtogatta.

Kiértek már a szőlőkből, és a dombon lefelé ereszkedtek Usztina felé. Perustica ott füstölgött mögöttük a Rodope-hegység magasba szökő sziklái alatt, amelyek mintha csak arra készültek volna, hogy rázúduljanak a falura, ha a tűz nem végez vele. Az út ide-oda kanyarogva haladt az alacsony, kopár dombok között a török falu felé, azt követően pedig a tepsiszerűen lapos síkságon keresztül Filibének tartott.

Iszmail aga arra számított, hogy majd találkozik valakivel Usztinából, s visszaküldi az öregasszonnyal és a gyermekkel, de addig csak egy hírvivő lovaskatonát és egy gyülevész cigánybandát látott. Siettek Perustica felé, hogy

[5] Kár (törökül).

prédához jussanak. Lármájuktól visszhangzottak a dombok. Lassacskán az aga felhagyott a reménnyel, hogy találkozik valakivel saját emberei közül. Hisz minden épkézláb férfi bátyjával együtt hadba vonult, és egyiknek sem fordult meg agyában, hogy ilyen gyorsan visszatérjen falujába. Ő maga is most a gyaurok falujában tartózkodott volna a legszívesebben, hogy mindent lásson ezen a szörnyűséges, egyedülálló napon, s kissé mérsékletre intse bátyját, mert féktelen természete volt – mint a száraz szalma, mindentől könnyen lángra lobbant; egykettőre hajlott vidámságra, bajkeverésre, s most bosszúállásra is –, de mindenekelőtt az öregasszonyt és a gyermeket kellett megbízható kezekbe adnia. Valamilyen elhagyatott helyen el is rejthette volna őket, hogy estére értük jöjjön, de a környező alacsony, kopár dombokat nem tartotta erre alkalmasnak. Azt is tudta, hogy távolabb is mindenütt ilyen csupasz a táj, csak gyér cserjés és félig zöld, félig szürkéssárga tavalyi fű mutatkozott. Továbbra is ott baktatott az öregasszony mellett, menyei sorsa felől érdeklődött, közben szemével végigtapogatott minden kórót, bokrot.

– Mm ... Pavljo felesége, ő is? – vetett oda szórakozottan egy-egy rövid kérdést, amelyre az anyó szintén ritkán és röviden válaszolgatott:

– Ő is, aga!

– Yazik, yazik!

Az aga csak egy alkalommal magyarázott valamit hosszabban:

– Amikor az ünnepre hozzátok tartottam, útközben Rangel Gicsev nagygazdával és még másik öt paraszttal

találkoztam. Filibébe iparkodtak a pasához, hogy küldjön katonaságot a faluba, még mielőtt egy puska is eldördülne. Hadzsi apót nem láttam köztük . . .

– Nem volt köztük, aga – válaszolta az anyó. – Ő ott a forrásnál . . .

– Yazik, yazik . . .

Körös-körül minden olyan kopár volt, csenevész bokrok tengődtek itt-ott a tavalyi és sarjú fű között. Az aga saját emberei közül egyetlenegyet sem látott. Hosszú út állt még előttük. És Iszmail aga megkérte az öregasszonyt, hadd vihesse a gyermeket. Kissé odább tartotta magától, nehogy összemaszatolja selyemruháját. A kötőfék a könyökén lógott, és súrolta a gyerek aranyló hajfonatait. „Az apja is szép ember volt, de a gyerek még szebb!" – vélekedett az aga, és tudta azt is, hogyan ragyog majd a gyerek, ha megfürösztik és felöltöztetik. Valami örömteljes és egyúttal kínos érzés fogta el, anélkül, hogy tudta volna, mi ennek az oka. Azon törte a fejét, hogy öt felesége közül vajon melyik gondozza a legjobban a gyermeket . . .

. . . Mind az öt meddő maradt. Az aga hétszeresen szenvedett: minden egyes felesége, önmaga miatt, meg még azért is, mert az emberek – bár előtte nem hozták szóba a dolgot – a háta mögött fecsegtek a nyomorúságáról. Szégyenével nem szívesen járkált a faluban, még a mezőkre sem lovagolt ki, mert tudta, akármilyen drága ruhába is öltözik, s bármilyen pompás lovon nyargalászik, mindenki, a férfiak és nők egyaránt, számon tartják a baját. A kávézóba is ritkán tért be, és még ritkábban feleségeihez, s

átkozta azt az éjszakát, amikor részeg lányokért a Gülhanéban egy-egy aranylírával és életének minden férfiúi örömével fizetett . . .

Majdnem teljesen egyedül élt gazdag és szomorú szerájának férfiaknak fenntartott emeleti részében. A birtokon folyó munkát fivére vezette, és kapóra jött, hogy a közelben volt Filibe, ugyancsak jólesett, hogy a környező falvakban akadt egy-egy jó barát, s végiglátogathatta őket, amikor túlságosan hatalmába kerítette a keserűség. Tudta, hogy megjelenése a gyaurok házában ünnepet jelent, és jól is érezte magát köztük, mert nyomorúsága ott kívül rekedt. Nem értette, miért van az így, de a jó barátoknál úgy bántak vele, ahogy arra Usztinában nem számíthatott! Ott emelt fővel ült, szabadon és mohón nézegethette az idegen gyermekeket, kétszer-háromszor még meg is simogatta ezt az aranyhajú, bogárszemű porontyot, akit most a karján cipelt, anélkül, hogy tartania kellett volna attól, hogy valaki is szánakozik nyomorúságán.

2

És Iszmail aga folytatta útját az öregasszonnyal, keserűség és öröm között hánykolódva, anélkül, hogy észrevette volna, hogyan húzza az anyó a lábát, és milyen egyenetlen vonalat hagy maga után az út fehér porában. El akarta terelni a figyelmét a bánatról és minden oda nem való dologról, és önmagát korholta, amiért útközben csak

a holtakról beszélt. Ez a nap neki ünnepnek számított, az öregasszonynak és a gyermeknek is, mert megtalálta őket, mert mind a hármuknak ettől a naptól kezdve új élete kezdődik, és az alkalomhoz illő szavakat akart hangoztatni, olyan szavakat, amelyek emlékezetesek maradnak.

– Nem akarok ítélkezni felettetek bűneitekért, odafenn ítélkeznek majd – terelte a kívánt irányba a szót. – Allah idejében küldött, hogy szerencsét hozzak a házatokra, amelyben mint jó barát vendégeskedtem ... Jól járt az árva ... Alszik ... Hadd aludjék ... Néhány évvel ezelőtt, Mekkából hazatérőben, vásároltam ötven rőf selymet – sárgát, zöldet, rózsaszínűt ... Allah akarata, hogy ez a gyerek viselje ...

... „Szerencse" ... „Jó barát" ... E szavak csak nagy nehezen jutottak el az öregasszony tudatáig. Egyelőre őt és Dejankát nem fenyegette veszély. Annyi megpróbáltatás és halál után ismét erőt vett rajta a kimerültség, majdnem elaludt útközben, tántorgott. Nem egyszer járt már a török faluban, de ezúttal az út végtelennek rémlett. Még mennyi az út Usztináig? ... „Még mennyit kell menni, Vranjo?" – „Még egy keveset, Gjurga, még egy keveset ..." „Vessük le a cipőnket, Vranjo, járni is könnyebb, a cipőt is kíméljük, új még, aztán, ha Usztinába érünk, ismét felvesszük ..."

Iszmail aga csak ment tovább, a gyermeket észrevétlenül zöld selyemruhájához szorítva.

– Olyan lesz a házam, mint a rózsa – folytatta merengve az aga. – Kivirágzik majd, mint a sokat öntözött rózsa, virágzik, gondok, bajok, szegénység nélkül ... Ti bolgá-

rok nem is tudtok örülni a szépnek . . . Ugyanazt a munkát várjátok a szép nőtől, meg a szamártól is . . .

. . . Ám az öregasszony most a férje mellett megy . . . Alattomos láz hatalmasodott el Hrisztoszon, a kis Hrisztoszon, legkisebb gyermekükön, aki meg is halt és viszik az usztinai hodzsához. Gyalog mennek, mert Usztinában irigykednek, ha észreveszik, hogy a bolgár ember jó lovon, kocsin jár. Nekik meg már Vranjóval nincs rossz jószáguk. Nem is kell a rossz. Vranjo a hátán cipeli a beteget, kátrányfekete haja izzadt homlokára tapad. „Bűnösek vagyunk, Gjurga, bűnösek, mintha bizony nem lenne bolgár pópánk!" „Bűnösek? – kérdezi ő. – A mi hibánk-e vajon, hogy a törökök istene erősebb a miénknél? Én Hrisztoszt felajánlom neki, isten bocsásson meg, nem bánom, ha körülmetélik, ha Mohamednek hívják, csak jó szerencse kísérje az életben!" . . . Vranjo hallgat, nem akar veszekedni. Az asszony tudja, miért nem akar összekapni vele, éles a nyelve, de dolgos a keze, kígyó a természete, de jó, hogy vele van, segítségével lett ember belőle, bejeket, agákat lát vendégül.

„Rózsák", „Szépség" . . . – hallotta valahonnan a távolból, de az öregasszony fel nem fogta, csak ment és botladozott.

Már Gorkihoz értek. Olyan hely volt ez, ahol sűrű bokrok burjánzottak a kivágott erdő tuskóiból. Iszmail aga hirtelen elhallgatott és megállt.

– Hadzsi anyó – kiáltotta az öregasszony fülébe. – Hadzsi anyó!

Először azon csodálkozott, miért szólítják őt anyónak,

aztán szemügyre vette az előtte álló embert. Görbe kard lógott az oldalán, a fején fez ékeskedett. S Dejanka a karján ... Az öregasszony odarontott, elkapta a gyermeket, és az útról a bokrok közé menekült. A férfi meglepetten bámult, kiabált, hogy álljon meg, de az öregasszony széthajtogatta maga előtt az ágakat, s egyre mélyebbre hatolt a bokrok közé. Ekkor az aga a ló kötőfékjét az út mellett álló gyertyánfához kötözte, és az öregasszony után vetette magát. Utolérte. Az asszony elesett, nem bírt felkelni, de még így is menekülni akart, könyéken kúszott a száraz tavalyi fű és veronikák között. Dejankát közben szorosan a mellére szorította.

Iszmail aga elébe állt. Megállította, és elvette tőle a gyermeket. Dejanka elpityeredett önkívületében, az esés felrázta. Kis homloka megsérült, jobb szemöldöke fölött vércsepp gyűlt össze. Az aga elővette dohányzacskóját, és miközben halkan korholta az öregasszonyt, hogy miért tesz így, csak nem bolondult meg, egy csipetnyi dohányt tett a sérült helyre, és figyelmesen rászorította az ujjával. A gyermek megmozdult. Talán azért, mert a saját otthonában, ahol annyi dohányos férfi örvendezett neki és leste a kedvét, hozzászokott a férfiak árasztotta dohányszaghoz. Elsírta magát, és karocskáját a férfi felé nyújtotta. A török szíve megdobbant a boldogságtól. Száraz füvet kotort össze, arra fektette Dejankát, és segített az anyónak két ujjával fogva a vállát, hogy térdre emelkedjék.

3

– Bocsáss meg, Iszmail aga – motyogta az öregasszony. – Nem ismertelek meg.

– Anladim, anladim[6] – válaszolta a férfi. Ezek szerint egész úton a levegőbe beszélt. – Értem . . .

– Sok embert leöldöstek a ticitek, hát amiatt, Iszmail aga.

– Ti főztétek ezt a kását, Hadzsi anyó!

– Sok embert bizony . . . Nem is tudom, hogyan látom majd ezt a jövőben, úgy mint most, vagy másképpen . . .

– Üres beszéd ez, Hadzsi anyó.

– Hogyhogy üres beszéd, Iszmail aga . . .

– Mondom, hogy üres beszéd! Fátyolt kell borítani az egészre, és soha sem kell többé hozzá visszatérni. Én nem avatkoztam a dologba, és egyáltalán nem akarom zavarni a gyereket vele . . . Növekedjék gondok nélkül . . . Hallod-e, Hadzsi anyó!

Az öregasszony ajka hangtalan mozgásával válaszolt. A férfi még egyszer megkérdezte, mert végérvényesen tisztázni akarta a dolgot, és ahogy nézte az asszonyt, észrevette, hogy reszket az ajka, remeg az állkapcsa, a feje és legyöngült testének minden része. Hiába várta volna a választ ezúttal, de másnap, vagy valamelyik azt követő napon folytatnia kell ezt a beszélgetést.

Az út felé tekintett, hátha lát valahol egy kocsit. Csak kocsival vihette volna az asszonyt és gyereket tovább Usz-

[6] Megértettem, értettem (törökül).

tinába. A tűző delelő napon a növényzettől eltakart és ezen a tavaszon túl gyorsan porosodó út helyenként fehéren virított a dombok között, és elejétől a végéig nem mutatkozott rajta sehol egy teremtett lélek sem. Ekkor Iszmail aga hirtelen úgy döntött, hogy nincs ennél jobb hely a pihenésre. Az anyó és a gyermek is alszanak egyet, erőre kapnak. Ő közben elintézi dolgát, és estére visszatér. A felszabadultság érzése vett erőt rajta, hogy rövidesen egyedül lehet, és visszatérhet a gyaurok falujába.

A nyeregből vizestömlőt emelt le, odavitte, és meghagyta az öregasszonynak, hogy rejtőzködjenek el, amíg megérkezik a kocsival. Megparancsolta, hogy ne mászkáljon, mert ha mozog, megláthatja valamilyen csavargó, s olyan idők járnak, hogy a számlát senkinek sem lehet benyújtani. Ha pedig a gyermek magához tér, ne magyarázzon neki semmit. Másodszor is, harmadszor is megismételte mindezt, hogy félreértés ne legyen. Ekkor az öregasszony váratlanul megélénkülve bólintott:

– Tudakold meg a pópát, aga... Látták-e valahol, él-e, hal-e? Ha élve maradt, misét mondatok vele a templomban és a szőlőben, és kérd meg, hogy a mieinket egy sírba gyűjtse össze és jegyezze meg a sír helyét... „Hadzsi anyó aranyakba foglaltat téged" – így mond meg neki...

– Megérdeklődöm majd – válaszolta Iszmail aga, s úgy érezte, a hideg futkározik a hátán. Sietett, hogy minél távolabb kerüljön innen.

Gondosan összehúzta a bokrokat, s valami félelem lopakodott a szívébe, maga sem tudta, miért. Ugyanakkor valami félelem és bizonytalanság húzta visszafelé. Kilé-

pett az útra, eloldozta lovát, lábát a kengyelbe dugta, de így maradt, a nyeregbe kapaszkodva. Komor arcán habozás tükröződött. Végül ismét ott hagyta a lovat, és gyors léptekkel visszatért az öregasszonyhoz.

– Elfelejtettem mondani . . . – szólt, ajkát harapdálva, és tekintetét a dombok felett, a Rodope-hegyek alján húzódó sötét füstgomolyokon nyugtatta. – Ott most kutatnak, Hadzsi anyó . . . Meg kell mentenünk . . .

– Jézus mentse meg lelküket! – felelte az anyó. – Húsvét napján kezdték . . . A pópa meg szedje össze őket, és jegyezze meg a helyet.

– De nem kell-e ezért fizetni neki? – firtatta a férfi. – Ott pedig most kutatnak . . . És megtalálják az aranyakat . . .

– Az aranyakat?

– Az aranyakat.

4

Tekintetük találkozott egy pillanatra, aztán ismét szétvált.

– Nem találhatják meg, Iszmail aga – állította az anyó.

– Akárhogy el vannak rejtve, megtalálják, Hadzsi anyó – válaszolta az aga. – Hagytam ott egy őrt, de maholnap elmegy onnan. Akkor aztán mások jönnek, s minden követ felforgatnak, minden talpalatnyi földet felásnak! Jó barátok voltunk a gazdával, bűn lenne az aranyakat idegeneknek átengedni.

Tekintetük ismét találkozott, és még mielőtt az aga ismét szemügyre vette volna a füstfelhőket, látta, hogy az öregasszony állkapcsa úgy jár, mintha rágna.

– Hol van pontosan az aranyak helye, Hadzsi anyó? A pincében?

– Ott, aga – ejtette tompán a szót a férfi lábánál kuporgó asszony. – Ott . . . – és nem folytatta.

A férfi nem kérdezte meg: „Hol ott? . . .” Tudta, mi játszódik le az asszony lelkében, hallott arról, hogyan fogant az a gazdagság, de biztos volt benne, hogy helyes következtetésre jut. Továbbra is a dombok felé tekingetett, nem akarta látni kínlódását, s nem akarta fölöslegesen a saját szívét sem gyötörni, és az asszony mellett ácsorogva, némán várt tovább.

– A nyolcadik hordó előtt – hangzott el végül a válasz a férfi lábánál. – A tízabroncsos hordónál . . . Vedd magadhoz, és adj belőle egy keveset nekem is . . . történhet valami.

– Az már amúgy is megtörtént, Hadzsi anyó . . . – mondta szomorúan Iszmail aga. A háťával egyidejűen jóindulattal telt el az öregasszony iránt. Nem akart azonnal távozni, és az asszonyt magára hagyni. Úgy érezte, Hadzsi anyó nem sajnálta, hogy elárulta neki az aranyak helyét. A füst egyre gomolygott, és mint valami hatalmas tányér borult a hegy alatti mezőn elterülő, felgyújtott falura. És az aga jól tudta, milyen csúnya világ van most ott. – Merdiven dünya![7] – sóhajtotta. – De, Hadzsi anyó, neked nincs miért aggódnod, ha mellettem vagy.

[7] Hazug világ (törökül).

– Én a pópának . . . – hajtogatta a füvön ülő anyó.

– Nyugodt lehetsz, én a pópának is, én! . . . – válaszolta és elfojtotta magában a hirtelen feltolult kívánságot, hogy elmondja neki, mi történt a perusticai pópákkal.

– Nem akarok sokat, Iszmail aga – ismételte az asszony. – Ne fukarkodjál.

Iszmail aga meglepetten nézte az öregasszonyt. Állkapcsa már nem remegett, szeme már nem volt zavaros.

– Nem fukarkodom – jelentette ki határozottan az aga. Az asszony nem értette meg jószívűségét. Bántotta, hogy így viselkedett vele szemben. – Adok az aranyból. Nem alkudozunk, mint a cigányok!

– Nem alkudozom, Iszmail aga – válaszolta tüstént az anyó. – Az arany az enyém. A Hadzsivranevek nem voltak cigányok.

– Megint a tiéd lesz – válaszolta fojtott hangon a férfi. – Az unokádé. Csak megtaláljam.

– Menj, Iszmail aga, megtalálod.

5

Az aga már lefelé nézett, az útra, de ez a megjegyzés arra késztette, hogy tekintetét visszafordítsa:

– Nem vette-e valaki magához az aranyat, amikor megkezdődött? Annyian voltatok, valamelyikőtök mégiscsak . . .

– A mi férfiaink nem lopták meg egymást, Iszmail aga,

és akkor senki sem gondolt az aranyakra, még ha maguk is kuporgatták össze.

– Anladim – sziszegte a foga közt a férfi. – Ha tudtak volna gondolkodni, nem csinálják ezt a bolondságot. Mi bajuk volt?

„Hogy mi bajuk volt, Iszmail aga? – nézett rá némán alulról az asszony. – Az, hogy a szemedbe nem szidhattak, és nem küldhettek az anyádba!"

Iszmail aga megérezte a feléje áradó gyűlöletet, és ismét szeretett volna távol lenni innen, de nem tudott elszakadni. Szégyellte, hogy ő, az aga, leáll vitatkozni egy vén gyaur asszonnyal, de nem mozdult. Ezzel elkésett. Életében még soha senki sem került vele igazán szembe, és ez most úgy hatott rá, mint az ismeretlen méreg, mint a hasis, amelyet első alkalommal próbált ki. Átjárta a méreg, és még kívánt belőle . .

– Nem voltak bolondok a fiaim, Iszmail aga – magyarázta az anyó. – Pavljo beszélt törökül, görögül, írt, olvasott, és fejből kiszámolt mindent több ezerig! . . . Te is végeztettél vele számításokat . . .

– Akivel akartam, azzal végeztettem . . . – vetette oda a török, már dühösen önmagára, hogy még itt van. – Az egyik ember egy dologra született és hivatott, a másik meg másra!

Az öregasszony még most is alulról nézett föl rá, és ezúttal szemében kíváncsiság villant. Iszmail aga halántékán kidagadt az ér, homlokán pedig izzadságcseppek rajzottak, ugyanúgy, mint húsvét napján, amikor senki sem akarta elkapni lova kötőfékjét.

– Jól mondod, aga – felelte az asszony. – A Hadzsi mondogatta: „Fiúk, mi hiányzik nektek, mit akartok még?" Pavljo meg így szólt vissza: „Te, apa – azt mondja –, hallottál-e arról, hogy van-e valahol akár egyetlenegy bolgár tartományfőnök is – azt mondja – vagy egyetlen földbirtokos? Mind egy szálig török – azt mondja –, még a mezőőrök is! Azt hiszik, hogy erre születtek!" Éppen úgy mondta, mint te. Fejből számolt ezres számokkal! . . .

– Anladim, Anladim! – mormogta az aga, miközben centiről centire végigjáratta tekintetét az asszonyon. Most már megismerte, jól láthatta, kicsoda. Nem reszketett az anyó, az álla sem, a keze sem, nem borult le előtte, hanem ült egyenes gerinccel, és szeme izzott, mint a parázs. – Anladim . . . De te, Hadzsi anyó . . . Te mikor lettél komitácsi? Te szívesen fogadtad vendégségbe a törököket, úgy jártam hozzátok, mint a barátokhoz . . . Színleltél nekem, ugye?

– Nem színleltem. Szívesen láttalak. A gyerekeket meg békességre intettem, végül mégis megáldottam őket.

– Miért?

Az asszony megvonta a vállát.

– Miért – ismételte meg a kérdését az aga. Az ő Usztinájában senki sem tudta megmagyarázni, miért vesztették el az eszüket az ilyen emberek is. – Miért?

Az asszony ismét megvonta vállát. Amúgy is túl sokat beszélt már, ez meg semmit sem értett meg. Jobban esett elnéznie alulról, hogyan izzad a török homloka. Mint akkor, húsvétkor. Mintha húsvét ünnepe folytatódna. Fiai

úgy ugratták lovaikat, mint az igazi nagyurak, az aga pedig az egyik kezéből a másikba dobálta a kötőféket . . .

. . . Amióta a világ világ, a nők férjhez mentek, gondozták, és szülték gyerekeiket, kit szerencsével, kit anélkül. És Hadzsi anyó láthatta, hogy méhe nem rosszabb a török asszonyokénál, és hogy ő is tud pasának, bejnek valót szülni . . . A húsvét folytatódott, a Hadzsi nem látogatott el Filibébe a falu véneivel, a fiai majdnem megkötözték, végül megkapták a szülői áldást, mert már nem volt út visszafelé . . . Iszmail aga sem bocsátott volna meg többé a fiainak, de ő maga sem tudta volna elviselni, hogy ismét megalázkodva lássa őket . . . Ez fontosabb volt a vagyonnál, az aranynál, még az életnél is, mert e naptól kezdve a jövőben csak ez határozta meg, ki milyen ember. Hadzsi anyó eligazodott a pénz és az árak dolgában, nézte az aga lüktető halántékát és izzadását, húsvét napja folytatódott számára, elégedettség töltötte el, és elégedettségét csak fokozta, hogy magában hangtalanul ismételhette: „Te ganéj! Te lóganéj!"

„Szuka, vipera!" – átkozta magában az asszonyt Iszmail aga és sajnálta, hogy nemcsak a gyermeket vette magához, hanem az anyót is megmentette, és Usztinába indult vele. Nem is tudta, mit kezd vele ottan. Csak elidegeníti majd tőle a gyermeket. „Nélküle – hajtogatta magában az aga –, csak nélküle!" . . .

6

Az aga körülnézett. A gyermek aludt. A távolba vesző út még most is végig üres volt, csak a forgószél port és szalmát kavaró oszlopa közeledett feléjük, de szertefoszlott a völgy kanyarában. Az öregasszony a férfin járatta tekintetét, mintha csak örülne neki. De a szemébe olyasmi volt beleírva, hogy Allahnak is tetsző dolog volna, ha az a szem kihuny. Az aga titokban végigsimította görbe kardja gyöngyházny elét. „Hosszában a koponyáját!" – gondolta magában. De még mielőtt kirántotta volna a kardját, és lecsapott volna vele, kimondta azokat a szavakat, amelyeket utolsóknak szánt az anyóval folytatott beszélgetésben:

– A mai nap ünnep marad, Hadzsi anyó, ezen nem változtathatsz. Ha Hadzsi apó most fentről néz le, meg fogja érteni, hogy helyesen cselekszem ... A gyermekért teszem ... A nyolcadik hordó alatt találom meg?

– Nem mind, Iszmail aga – mondta bűntudatosan az asszony –, becsaptalak.

– Engem? – ámult el a török.

– Téged, Iszmail aga! Azt hittem, te is olyan vagy, mint a többi, a basibozukok, de most már látom, hogy tévedtem és elárulom neked: az aranynak a nagyobb része ...

– Dur![8] – kiáltotta az aga. – Állj! Hallgass el, ne mondd tovább. Iszmail aga gazdagabb, mint ti tízen

[8] Állj (törökül).

együttvéve, és ezt a gyermeket a gyaurok aranyai nélkül fogom boldoggá tenni ... Rohadjanak ott, ahol vannak, és úgy, ahogy gazdái rohadnak ... „Darabokra! Darabokra hasítsd! – ágaskodott benne a düh. – Ne légy kíméletes a szukával, ne a koponyájára üss először! A kezét, a csuklóját, a könyökét, a vállát, a bordáját, a lábszárát, a térdét, az elevenbe vágj! Az eleven-be-e-e ..."

– Iszmail aga! – kiáltotta az öregasszony, és úgy felpattant, mint egy menyecske. – És te honnan tudhatod, mennyi a mi aranyunk? Még nem számoltad meg, ugye? A többi, az aranynak a nagyobb része a kútvályú alatt van. Jó barátok voltatok Hadzsi apóval, most a tieid – bűn lenne ...

Iszmail aga moccanás nélkül nézte az asszonyt, csak az ujjai doboltak a kard gyöngyház nyelén.

– Indulj, Iszmail aga – nógatta türelmetlenül az anyó –, mentsd meg az aranyakat! Emlékszel-e a rejtekhelyre?

Az aga megrezzent:

– Emlékszem.

– Hol van?

– A vályú alatt – válaszolta engedelmesen, és keze lecsúszott a kardnyélről. Ekkor már futott volna az út felé, hogy egy percet sem vesztegetve magára maradhasson, megtörölgethesse, vízzel megcsapkodhassa arcát, és végleges egyedül lehessen.

Gyors pillantást vetett a gyermekre, sarkon fordult és fürge léptekkel megindult a zöld hajtások között, anélkül, hogy meghagyta volna, miként legyen. És futásnak eredt. Meg akart állni, de nem tudott. Futás közben fogadko-

zott, hogy az öregasszonnyal nem halogatja sokáig a dolgot, és végez vele, amint estére ide visszaér. Olyasmire is gondolt, hogy az lenne a legjobb, ha mindezt valamelyik szolgájára bízná.

– Siess, Iszmail aga! – kiáltotta mögötte az anyó. – Mentsd meg az aranyakat!

Még egyszer-kétszer utána kiáltott, majd amikor meghallotta a paták csattogását, és látta a bokrok felett az aga fel-felszökő fezét, a füstfelhők felé távolodóban, elégedetten a fűre dobta magát:

– Állat! – kiáltotta hangosan. – Ganéj!

Fiai nem voltak ilyenek. Ő, aki egész életében élére rakta a garast, most váratlanul többezer líra tiszta arannyal fizetett ezért a futólagos örömért. Fiai nem voltak ilyenek, Iszmail agában azonban ilyen sóvár lélek lakozott, csak ő ezt mindeddig nem tudhatta.

– Ganéj – ismételte az anyó. – Fezt viselő ganéj! Hehehe . . .

Elégedett volt. A tömlőből ivott egyet, majd újra meghúzta, amíg a tömlő félig ki nem ürült. Aztán egy keveset Dejanka szájába engedett. Nemsokára ismét adott neki vizet, és ültében elgondolkodott. Mit tegyen ezután? Hova meneküljön? Ahogy így törte a fejét, előre dőlt, majd hátra, azután hirtelen elnyúlt a füvön, fészkelődött egy kicsit, és többé nem moccant.

Harmadik fejezet

I

A Rodope-hegység felől nekilendült a szél, s a füstfelhőket elkergette a falutól a mezők felé. Még egyre füstölögtek a házak, de már csak szelíden, mint a békés, hideg tavasz eleji napokon.

Az utcákra, udvarokra csend terpeszkedett, magányosan visszhangzott a fáradt paripa patkóinak csattogása. Nem ugattak a kutyák, nem hallatszott kakasszó. Sehol egy sétáló asszony, sehol egy síró gyerek. A férfiak tetemei kényelmetlen helyzetben, a falak mentén, az ajtók küszöbén, vagy a vesszőből font kerítésekre vetve feküdtek.

Némán tisztelegtek a török őrszemek. A sarki házból három szótlan pomák bújt elő, leánykelengyével tömött batyukkal megrakodva. Csak a felvégről hallatszott valami ricsaj és egy csörgődob zaja. Nyilván cigányok dáridóztak.

Ismét rend, tisztelet és nyugalom uralkodott. Iszmail aga hálát adott Allahnak, hogy győzedelmeskedett a rend, és lecsillapodott az ő haragja is. Korai virágokkal teli mandulabokrok ontották az illatukat a falak mögül, és Iszmail aga ebben felismerte Allah bölcsességét, aki sie-

tett virágba borítani a mandulát, hogy megmutassa: az élet és a szépség mindig és mindenek ellenére megmarad. Kedvére lett volna, hogy fohászt intézzen hozzá egy jó tavaszi esőért, mivel az év száraznak mutatkozott, a gabona pedig silánynak, de ezt az imádságot végül is ebéd utánra halasztotta. Akkor minden a szertartás jegyében történik, és Allah is közelebb kerül az emberhez.

Iszmail aga már távolból megpillantotta a Hadzsivranevék udvarában ágaskodó két öreg diófát és sötét cseréptetőt, amely nem omlott össze, és látta a faragással díszített, világosszínű és tűztől megkímélt oszlopokat. Szíve megdobbant, lovát megsarkantyúzta, és berobogott a nyitott kapun keresztül. Zakir, a szolga, ott termett, és elkapta a kötőféket.

– Fosztogatók nem jártak a házban? – kérdezte az aga.

– Senki! Tudják, hogy ez az aga szállása! – felelte elégedetten a szolga. Fájlalta magában, hogy ebben az udvarban kell őrködnie, amíg a többi igazhitű valami hasznosat szerezhetett a faluban. – Csak Saban aga járt erre. Téged keresett. A Gasar negyedben kutat, ha szükséged lenne rá . . . Egy aranyláncos órát szerzett magának. A Tanítóé volt . . . Resid pasa mondta neki, hogy tegye el magának . . . Nagy hős volt a Tanító, nem igaz?

– Járasd körül a lovat – parancsolta az aga, odadobta a kötőféket és várt.

– Kifelé! – kiáltotta nemsokára, látva, hogy a szolga a lovat csak az udvarban járatja. Határozott mozdulattal az utca felé mutatott, és a szolga görnyedten, nyakát behúzva iszkolt az utca felé, le nem véve szemét uráról.

Iszmail aga egyedül maradt. Odament a kútvályúhoz, körüljárta, és egyenként szemügyre vette a körbe lerakott megzöldült kőlapokat. A lapok közét sokéves öreg moha borította, egy helyet kivéve: hátul, ahova ritkán lép az ember, s ahol nem öntik a vizet, csak apró, ritka, tépett moha mutatkozott.

Nem akart kapkodni. Az volt az érzése, ha azonnal, türelmetlenül nekilát, nem úgy alakul a dolog, ahogy szeretné, és kínossá válik e pillanat emléke.

Tekintetét a megtisztult égre emelte, mélyet lélegzett, hallgatózott. „Csitt-csatt, csitt-csatt", hangzottak egyre halkabban a ló lépései, és Zakir vele volt. Távolodtak. Ám ez a távolodás arra emlékeztette, hogy visszatérés is lesz. Iszmail aga lassan a vályú mellé térdelt. Kényelmesen körültapogatta a kőlapok széleit. Ugyanilyen kényelmesen előhúzta kését, hogy kipiszkálja vele a mohát, s közben bosszankodott, és mondogatta magában, mennyire kényelmetlen, s mégis mennyire felelősségteljes ez a munka. És ekkor valami hangot hallott a ház felől.

A kúthoz ugrott, és megeresztette a hengert, hogy vizet merjen. Mivel nem értett hozzá, engedte, hogy a vödör nekilöduljon, anélkül, hogy tenyerével megnyomta és fékezte volna a fakereket. A kút megremegett, a vödör nagy zajjal lódult lefelé, oda-oda csapódva a kút köveihez, amíg bele nem pottyant a nedves, sötét mélységbe. Ekkor minden zaj elült, s a csendben a legcsendesebb maga Iszmail aga volt.

Gyors pillantást vetett a házra, de ott nem látott senkit. Aztán a vályúra tekintett, most gyűlölte. Még sohasem történt meg vele, hogy valamit titokban tegyen, figyelnie kelljen a legkisebb zajokat is, idegen arany után kutasson és ijedten ugráljon . . . Allah!

És életében még soha sem mert saját kezével vizet, soha, semmiféle kútból. Itt viszont már lassan tekerte a kereket, a kötél nyikorogva csavarodott a hengerre. A telt vödör nem sejtett súllyal húzott lefelé, de valami még ennél is nehezebb nyomta őt – a gyomra, vagy a szíve tájékán? – És mintha az is forgott volna ott belül. Félúton abbahagyta a tekerést, s két kézre fogva a nyelet, kapkodva lélegzett. Ezúttal lassan ismét mindent szemügyre vett maga mögött, keservesen hátraforgatva fejét a tornác, az ablakok, az istálló felé.

Senkit sem látott, és senki sem tartózkodhatott itthon. Ha meg is jelent volna valaki, nem gátolhatta volna semmiben. Újabb zajt nem hallott, Iszmail aga mégis úgy érezte, hogy valahonnan nézik őt. Lehet, hogy csak önmagát figyelte, leste és ijesztgette? Mivel nem szokta meg, hogy így kutasson. Ez Zakirnak, Saban agának való munka volt. Csakhogy övé a szerencse. Hadzsi anyó őt bízta meg . . . A vödör súlyos volt, s ő annyira szorította a nyelet, hogy a keze belefájdult. Felidézte magában az öregasszonyt, hogy az ismét tudtára adhassa: maga adja oda neki az aranyat. Kissé bizonytalanul jelent meg előtte a kép, ahogy az asszony bólogat, mozgatja az ajkát, és Iszmail aga inkább látta, mint hallotta szavait: „Siess, Iszmail aga, mentsd meg az aranyakat!"

Megfeszítette izmait, ismét tekerni kezdte a kereket, és a vödör megjelent a szeme előtt. Kiemelte, vizet öntött a vályúba és megállt, hogy pihenjen.

Érdekes volt ez a világ. Ha az ember leöldösi azokat, akiknek van aranya, elszedheti tőlük, s erre még büszke is lehet. Ezt zsákmánynak nevezik. Így jártak el nagyapái, ezt tették a kísérők a szőlőben, fivére is ugyanezt csinálja most. Ha viszont az ember irgalmas és megsajnál valakit, az arany megszerzése lopásnak, becstelenségnek hat... Mintha a szent könyvben is ez így lenne megírva... Tehát ölni kell, hogy az ember nyugodt lelkiismerettel szerezhessen, nem igaz? Pontosan így van, pontosan így cselekedtek az igazhitű férfiak az idők kezdete óta a mai napig... És ő? Nem volt eléggé igazhitű, vagy nem volt eléggé férfi? Nem könnyebben nyúlt volna a vályú alá, ha ott Gorkiban a szablyáját használja, s feldarabolja az asszonyt? De hát miért? Hát nem az öregasszony maga küldte őt ide?...

Kedve támadt, hogy még merjen vizet, még sok vizet merjen. Megmosdott, a megmaradt vizet pedig a vályúba öntötte. Amúgy is meg akarják itatni a lovat.

Tele merte a vályút. A szolga már jött vissza a megjáratott lóval, és lába gyökeret vert a kapuban. Nem hitt a szemének: ura maga merte a vizet. Iszmail aga már elmulasztotta az alkalmat, hogy a szolgát ismét elküldje, de nem is akarta. Egyelőre nem kutat a vályú alatt. Majd később kerít erre sort. S az a belsejét markolászó görcs azonnal fölengedett.

Iszmail aga odébb lépett, s némán jelt adott, hogy lehet

itatni. Zakir ugyancsak szó nélkül odavezette a lovat, megcsapkodta a nyakát, füttyentett neki, az állat odahajolt, csucsorította vastag, ébenfa színű ajkát, megcsókolta a folyadékot, és jóízűen nyeldeste magába.

– Zakir – szólalt meg Iszmail aga. – Láttál-e már más állatot, amely úgy iszik, mint a ló? Még az ember sem tud így inni . . . – Beszélhetnéke volt. Szép, kellemes dolgokat akart mondani. – A ló számára a tiszta víz olyan, mint a virágok nektára a lepkéknek. . . . Úgy iszik, mint a pillangó, és úgy is repül . . .

Ahogy ezt kimondta, hátrafordult. Zakir is jobbra-balra tekingetett. A zaj megismétlődött. Mély torokhang volt, mintha valami állattól származna, és a pince felől hallatszott. A szolga zavarba jött, tehetetlenül vonogatta a vállát.

3

Iszmail aga jelt adott, hogy legyen készenlétben, az övéből lapos, ezüstözött pisztolyt húzott elő, és a pince felé indult. A vasalt bükkfaajtó kissé ki volt nyitva, az aga meglökte a lábával, majd: „Á-á-á!" – kiáltással odébbugrott. Valaki megmozdult a feltáruló hűvös homályban.

Az a valaki ott ült a mélybe vezető lépcsőkön. Egy cserkesz férfi volt, fehér turbánnal a fején. Öreg ember volt. Ült, vagy feküdt, lehet, hogy fel akart állni, de nem volt ereje hozzá. Kiömlött bor szaga terjengett a levegőben.

Ez az ember figyelte volna egész idő alatt? Megértett-e mindent?

A szolga tovább itatta a lovat, de nem füttyögött közben. A pincét figyelte.

– Hoş geldin,[9] Iszmail aga, isten hozott – szólalt meg váratlanul rekedt hangon a cserkesz és keserű, egyben szívélyes mosoly ferdítette el arcát. Könyökére támaszkodva fölemelte másik kezét, talán törökös üdvözlésre, talán parolázásra, de feljajdult és fekve maradt.

A hangja nagyon ismerősen hangzott, az orra szintén ismerős, ez a megszólítás pedig olyasféle házra emlékeztette, amelyet valaha látogathatott, olyan vendégeléseket idézett, amelyekben valahol része volt, eszébe juttatott ízes falatokat, amelyeket ketten együtt fogyaszthattak, bár Iszmail aga sohasem volt barátságban cserkeszekkel.

– Él-e, e-gész-sé . . . ges-e mindenki . . . házadban? – motyogta hörögve a cserkesz. – Mi újságot hozol Usztina áldott falvából? . . . Milyen vakszerencse vezetett el ide? . . .

– Al-lah! – ámuldozott Iszmail aga. – Al-lah! – Mintha valami forgószél kapta volna föl: talán a mennyekbe ragadta, vagy talán a föld alá rántotta a holtak világába, sötét, időtlen félelmek közé, anélkül, hogy elvitte volna a pince vasalt ajtajától és a kőlépcsők felett megjelent arc elkínzott mosolyától.

– Al-lah! – ismételte Iszmail aga. – Al-llah-h! – Aztán még harmadszor is megismételte fohászait, majd mély lé-

[9] Isten hozott (törökül).

legzetet vett, és bizonytalan hangon megkérdezte – Te vagy az . . . az? . . .

– Én . . . – nyöszörögte alig hallhatóan az öreg. Ereje fogytán volt. – Én . . .

Valóban ő volt, ez azonban lehetetlennek rémlett. Hisz meghalt, a ház minden férfia elpusztult, és a Hadzsi is életét vesztette a forrásnál! A holtak nem öltöznek álruhába, nem isszák le magukat borral.

– Mit keresel itt? – kérdezte végül Iszmail aga, de maga is érezte, hogy ezek itt most nem helyénvaló szavak. – Hogy jutottál el ide, Hadzsi apó? – javította ki önmagát a török.

– Filibébe, Iszmail aga . . . Vigyél el Filibébe . . . – válaszolta az öreg.

Fölemelte fejét a kőlépcsőről. Alig-alig tartotta. Elpazarolta erejét a tiszteletadásra. Mindenek ellenére méltó tiszteletadásban részesítette a jó barátot, mint sok-sok éven át, amikor az aga megjelent a házban. Ezután megpihenhetett kissé, bár nem volt vesztegetni való idő, a halál közeledett, a lába egyre hűlt, és szívességet kellett kérnie:

– Vigyél el Filibébe . . .

Iszmail aga elnézte az öreget. Mégiscsak ő az. Nyilván meg akart menekülni az általános haláltól. De miért? Vajon látta-e őt, ahogy ott térdel a vályú mellett? Méltó találkozó az egymáshoz méltó barátok között . . . Az a görcs ismét belemarkolt, és vándorolt benne. A gyomra körül, a szíve körül.

– Az orvoshoz, Iszmail aga, a doktorhoz – kérlelte az

öreg. Mégiscsak méltóképpen üdvözölte a barátját. Ez megelégedést keltett benne, az agák adnak az ilyesmire. Csakhogy nem éltek már a fiai, menyei, unokái, nem létezett Gjurga, és ő is a végét járta. Lehetetlen, hogy egész nemzetsége hiábavalóan pusztuljon el... Istenem! – A doktorhoz, Iszmail aga... Arannyal jutalmazlak meg...

– Részegség miatt nem viszik az embert orvoshoz – válaszolta az aga, és elfordította a fejét. – Hogyan lehet az, hogy éppen most adtad a fejed ilyen csúf dologra, Hadzsi apó?

Végül is sok mindent nem értett az aga, azt azonban semmiképpen, hogy ez az ember cserbenhagyja az általa alapított családot – halott fiait, és azokat, akiknek szükségük lett volna rá az utolsó órában –, ő maga pedig, a vénség, örökre elkárhozottan megmenekül, és még kedvét leli abban, hogy leigya magát!... Allah!

Ha Iszmail agának fiai lettek volna, sohasem hagyta volna el őket! Ha fiai holttestét kellett volna látnia, akkor is velük tartott volna! A sírig. És a sírba is. Mi lehet méltóbb egy apa számára, akinek fiai vannak? Szinte mintha kedvessé váltak volna most szemében ezek az idegen, lázadó fiúk, akiknek az apjával most olyan különös körülmények között találkozott, mindkettőjük számára alkalmatlan és csúnya órában.

A pince bűze fojtogatta. Odébb lépett, de a bűz követte. A ló már nem ivott. A cserkesz ruhájának foltjain legyek mászkáltak. De miért mond magában ismét cserkeszt? A ló és a szolga figyelték kettőjüket: a ló a magasba emelte karcsú nyakát s kicsiny okos fejét, a szolga pedig

mögötte lapult. Ebben a pillanatban Iszmail aga meghallotta, hogy a Hadzsi torkából bugyborékoló hang tört elő, és hányt, s épphogy oda tudott kiáltani szolgájának: „Zakir!", amikor el kellett kapnia a karfát és ő is kibocsátott magából mindent a kövekre, a vakolatra, ami benne volt. Csak az a súly, a görcs, maradt meg ott belül.

4

... Iszmail aga ismét vizet mert, és kiemelte a kútból a nedves, Allah legtisztább ajándékával telt súlyos vödröt, amikor látta, hogy Zakir odafut, s mondani akar neki valamit. Intett a kezével: „Tedd, amit mondtam!" Azt parancsolta neki, hogy vigye át az öreget a házba, és fektesse ágyára, majd elfordult, megcsapkodta vízzel az arcát, Zakir azonban nem mozdult mellőle.

– A halálán van az öreg, Iszmail aga! – magyarázta a szolga. – Megsebesült a hasán.

– Micsoda? – ámult el Iszmail aga, egy-két pillanatra rámeredt, és visszafordult a pincébe.

És csak ekkor látta, hogy az öreg bort és vért hányt. Véres volt az ajka és sok vér – száradt, alvadt és friss vér – vöröslött az ingén a ruha alatt.

– Hogyan történt ez veled, Hadzsi apó? – kérdezte nyájasan az aga, miközben lerázta kezéről a vízcsöppeket.

A Hadzsi a lépcsőfokra könyökölt, feje előrebillent.

Bóbiskolt, vagy a vér foltjait nézte? Nem hallott, nem válaszolt semmit.

– Hadzsi apó! – kiáltotta az aga, és erre az öreg felemelte a fejét.

– Ó-ó-ó! – sóhajtott meglepetten az öreg. Már régen várt ebben a pincében az agára, benne reménykedett és mintha azt álmodta volna az imént, hogy megérkezett, s mintha már üdvözölte volna őt néhány jó szóval... De Iszmail aga most itt állt előtte a valóságban, arannyal átszőtt ruhában, és mosolygott rá, és most már nemcsak álmában, a valóságban is meg kellett ismételnie ugyanazt. – Hoş geldin, Iszmail aga, isten hozott – kezdte rekedt hangon az öreg. Ismét üdvözlésre emelte kezét, de most is elvesztette egyensúlyát, állát a lépcsőfokra támasztotta, és így folytatta: – Mi újság... Usztina áldott falvában?... Egész-sé-ges-e... él-e min-den-ki...? – Az öreg köszöntésére Iszmail aga nem válaszolt. Az öreg behunyta szemét, és annak örült volna, ha semmit sem hallana, semmit sem látna. A ló patkói csattogtak a kőlapokon és hallatszott, ahogy farkával suhint: „szif-szif". Biztosan a legyek kínozták. A röpködő, jóllakott varjak leszálláskor mindig csapkodtak szárnyukkal, hogy minél jobban megkapaszkodhassanak az ágakba. Méhek dongtak a mandula és szilvafa virágain, valahol, se közel, se távol, puska dörrent, és valami kivehetetlen jajkiáltás hatolt el fülébe. Talán valahol egy pincében rejtőzködőt öltek meg? Lesz-e legalább annyi ideje, hogy elmondhassa üdvözlését? És ismét hallotta a méheket és a lovat, a varjakat és egy másik ember lélegzését, a saját lélegzésén kívül.

És csak most, sok év után döbbent rá Iszmail aga, mit jelentettek az öreg szavai, aznap és mindenkor előtte, és itt és mindenütt másutt, mit rejtettek ezek a szavak számára és minden más aga számára is . . . Szíve egy kis melegségre vágyott, s ezért látogatta ezt a házat, nem a sültekért és a bárányhúsért, sem a fehér- vagy vörös borért. Sokat üldögélt ő a tornácon, és sokat vitt magával abból, ami hiányzott néki Usztinában. Sokat, de hamisat.

Az udvarias szavakból jeges lehelet áradt, valamint megmagyarázhatatlan erő és egyúttal megalázkodás is, különben az öreg képtelen lett volna mindezt kimondani. De valakinek kényszerítenie kellett az ajkát arra, hogy beszéljen. Nincs a világon olyan ember, aki önmagát kényszerítené a megalázkodásra. „Al-lah, ki tette mindezt? És kinek az érdekében, Al-lah? A te igazhitűid érdekében?"

– Hogyan történt ez veled, Hadzsi apó? – kérdezte fáradtan és elkomorodva, de még nyájasabban a török.

– Orvost! – nyögte az öreg. A tiszteletet lerótta. Ideje lett volna, hogy barátja segítsen rajta. – Filibe . . .

Negyedik fejezet

I

Hadzsi apónak most orvosra volt szüksége és semmi másra. Nem ért rá, hogy elmondja, miért történt mindez, minek rejtőzködött a völgyben a lövöldözés után, anélkül, hogy elérte volna a forrást, s végül, hogyan vette észre: egy elesett cserkesz mellett fekszik. Arra sem ért most rá, hogy felsorolja, hogyan és miért kúszott ide a cserkesz ruhájába öltözve, s nem vissza a templomba, és milyen istentelenül kapaszkodott az életbe, hogy ne hagyja elveszni a család aranyát, hisz fillérről fillérre kuporgatták össze a szilfáknál levő szőlőjükből. Nem volt lopott holmi. „Nem igaz, Uram Istenem, hogy loptam az aranyat, hogy a nagyapáé, Vranjo apóé volt, ő maga is megmondta ezt nekem, amikor megmarta a vipera az erdőben; kettesben voltunk vele, Uram, de semmit sem árult el nekem, és nem kellett esküt tennem, hogy megmutatom az aranyat apának és a nagybácsinak, s hogy aztán a testvérek és unokatestvérek megosztozkodhassanak rajta egymás között; fillérről fillérre kapartuk össze Gjurgával, az enyém volt; ha volt valamim, amit egészében a magaménak mondhattam, az éppen az arany volt . . .” Ez az arany soha be nem csap-

ta, soha el nem csábította, soha el nem keserítette. A felesége, a gyermekei sem ragaszkodtak ennyire hűségesen hozzá.

Odakint sütött a nap. A sötétség és a világosság határán állt Iszmail aga. Mintha csak az aga egyik fele állna előtte. Fénylett az aranyozott-ezüstözött, selyemből való fele, fénylett, és kérdezősködött minden felől: hol, mikor, puskával-e . . . „Hallasz engem, Hadzsi apó?"

„Hallak, hallak, nem vagyok süket, puskával lőhettek rám, a közelben ember nem mutatkozott." Örök életében gyűlölte a puskákat. Azokat is, amelyeket Naszjo húsvétkor öszvéren hazaszállított, azokat is, amelyek később egyenként elpusztították gyermekeit, és azt is, amely rajta ejtett sebet a völgyben. Az istennek is megvoltak a maga puskái, mégha a törökök sütögették is el őket. Az ő dolga, a Mindenhatóé, hogy kire bízza a büntetést. Ilyen puska oltotta ki a Tanító életét, aki azt vette a fejébe, hogy éneket daloljanak róla . . . „Mikor kialkudtunk téged az iskolánk számára, Tanító – mondta neki Hadzsi apó végezetül a templomban –, kezet csókoltál a falu véneinek és nekem, úgy bizony! Mivel kétszáz garassal többet fizettünk neked a tatarpazardzsikiaknál, és mivel másképp a magadfajta nem tudja megkeresni kenyerét . . . Ezerhatszáz garas egy évre! Sok arany az! Azt akartuk, hogy unokáink jobb kereskedők legyenek, mint mi, te pedig az aranyakért fennhéjázással fizettél vissza . . . De még ha valóra is vált volna, Tanító, a te akaratod, és kiverjük a törököket, neked akkor is azt a csorbadzsi kezet kellene csókolgatnod. Az olyanok, mint te, ideig-óráig uralkodnak,

az élet pedig élet, a török zászló meg a bolgár zászló alatt is egyaránt . . .” „Az anyád . . .” – förmedt rá akkor a Tanító, de nem lőtte agyon. Kiment a templomból, hogy meghaljon. Csakhogy nem ilyen halállal kellett volna halnia, hej, nem ilyennel! Az ilyen halál nem félemlíti meg a fiatalokat, hanem inkább felbújtja őket.

Iszmail aga fényes fele tovább kérdezősködött: „Hogyan? Hogyan? Hogyan?” Az öreg csodálkozott azon, hogy jobban emlékszik a Tanító halálára, mint saját sebesülésére. Valójában nem is volt mire emlékeznie. Leszámítva a fájdalmat, amely ott a völgyben kezdődött. Ugyanis, bár előzően lövöldözés folyt, abban a pillanatban, amikor ez a fájdalom rászakadt, semmit sem hallott; ám súlyos fájdalomnak bizonyult, amely olyan gyorsan állt belé, mint amilyen gyorsan a megsebesített kígyó menekül a pincébe, hogy megszokott sötét rejtekébe húzódjon, fájdalom, amely megállás nélkül kísérte hosszú útján a holttestek és falak mellett, emberi ürüléken és kerítéseken keresztül; a fájdalom ködderl borított mindent, ami indulását követően történt, az öreg most csak arra emlékezett, mennyire érezte magát rosszul, amikor itt vagy ott elhaladt: az egyik utácskában erősödött, egy másik udvarban csökkent, egy elárvult ház mellett pedig ledöntötte lábáról. Csak fájdalmán keresztül emlékezett ezekre a helyekre, csak a fájdalmon keresztül talált nevet számukra. Az volt az érzése, hogy fájdalma nyomot hagy maga után, mint csiga a faleveleken, mint a kettévágott kígyó az út porában, s hogy ezen a nyomon követni lehetne őt. Nem is annyira a vérfoltok, meg a végigsöpört föld, mint inkább

a velőkig ható fájdalom alapján, amelyet mindenki megérzett volna, ha egyszer ugyanazon az úton indul el. És hogyan magyarázza meg most, milyen volt az a hatalmas, megmagyarázhatatlan erő, amely mindenek ellenére a pincéhez vonszolta őt, és miként állta meg, hogy ezen a négy szomjas nappalon és éjszakán át, ezzel a parázzsal a gyomrában, ne tartsa száját a hordócsap alá! Hogyan magyarázza meg ezt most! Nem is tudja, nincs is értelme, az ereje is fogytán van és . . . sietni kell . . .

De Iszmail aga megvilágított fele csak fénylett, és nem sietett. Ez a fél ember fényes félszemmel nézte őt, valamit beszélt a fényben levő fél szájával, és mintha azt kérdezte volna, tudja-e Hadzsi apó, mi történt a feleségével és unokájával.

– Orvost! – válaszolta az öreg. Tisztában volt vele, mi történhetett velük. Már akkor tudta, hogy nem siet segítségükre, és ezt régen tudta, mintha csak ezzel a tudattal született volna . . . Nem lehetett számukra menekvés. Ha csak a legkisebb lehetőséget látta volna, mindenképp visszavánszorog a templomba . . . Nem félt a haláltól, az értelmetlenségtől félt, attól, hogy minden hiábavalóan pusztul. Még a pokoltól sem félt fiatal korában. Bár akkor még nem tudta, hogy az, amit elkövetett, nem számít bűnnek. Elhatározta, hogy örök időkre hagyja magát főzetni a kátrányban, csakhogy itt, ezen a földön, Vranjo apó unokái Hadzsivranevekké válhassanak, s ne kelljen nékik újabb bűnökkel és kínzatásokkal terhelniük lelküket . . . Vajon az nem volt önfeláldozás? – Mire vársz, Iszmail aga?

Ha továbbra is hagyják így múlni az időt, a vér megál-

lás nélkül a gyomrába szivárog, majd ismét kiveti magából, amíg csak el nem száll belőle a lélek. És akkor elvész az arany, anélkül, hogy ismét üzletelt volna vele, anélkül, hogy az aranynak újból örülhetett volna . . . Örömet akart szerezni magának, vagy legalább feledést, és már tudta is, hogyan. . . Sokszor eljutott Edrinébe, Isztambulba, ott hallotta a céhbeliektől, hogy úgymond, pénzzel a zsebében csodálatos éjszakákat tölthet el ott az ember, váltogatva a nőket, akik nem ismerik a munkát és izzadságot, s akik csak vigasságra születtek . . . „De mindig csak takarékoskodtam, uram isten, a fiaim, unokáim számára. Mindvégig egy fillért el nem pazaroltam. Mert az arany olyan, mint a méh, mézet akar gyűjteni és rajzani akar, különben elpusztul. Számításba vettem, hogy mindhármuknak elég jusson, ha majd egyszer elosztják egymás közt, ne vesszen el az ereje, s ne kelljen elölről kezdeniük, mint nekem . . . Így múlt el a fiatalságom, egyre csak kuporgattam, kuporgattam . . .”

Annak idején azonban úgy rakosgatta élére a pénzt, hogy közben nem feledte el, mit mulasztott el Isztambulban, és sajnálta is, meg nem is sajnálta, mert tudta, hogy ez csak amolyan kedvtelés, s mert akadt éppen elég elfoglaltsága, és sohasem érezte magát egyedül . . . És csak öregségére, amikor fiai már mindenben felváltották, amikor már nem kellett esténként fáradtan lefeküdnie, az asszony pedig már az unokáinál hált, kezdett el álmodozni ezekről a soha nem látott, tündéri köntösbe öltöztetett, sellő hajú lányokról . . . És szégyellte magát, és várta az évek múlását, hogy lecsillapodjon a vére, és vége legyen

ezeknek az ábrándoknak ... Később, a templomban – amikor egymás után pusztultak családtagjai, s izzott benne a gyűlölet azok iránt, akik ide juttatták, s amikor semmiképpen sem akart meghalni mások kedvtelése miatt, de azt sem tudta, mit is kezdene a továbbiakban életével –, akkor váratlanul eszébe jutott, hogy van még valami ezen a világon, valami megvetett, elkárhoztatott, de életet adó dolog, valami, ami még egyre létezik, s ami már réges-régen vár rá ...

– Mire vársz, Iszmail aga?

– Zakir! – kiáltotta az aga. – Egy szekeret!

Az öreg látta, hogyan ugrik a szolga a kapu felé, és a fájdalom a gyomrában kissé alábbhagyott ... Fiai, menyei és unokái már nem élnek. Biztos volt benne, hogy Gjurga is elpusztult. Mindnyájan becsapták őt. Különben még golyóval a testében is visszatért volna a templomba, nem az aranyért indult volna, nem az orvoshoz, nem Filibébe ... Csakhogy egyelőre sehol sem mutatkozott az orvos, messze volt még Filibétől, és a végtelen távolba veszett Isztambul ... Egyébként is nagyon fáradtnak érezte magát az ilyen úthoz, öreg volt és sebesült, és először alighanem megfelelő háziasszonyra lesz szüksége, hogy minden este felmelegített követ rakjon a lábához ... Istenem! A falvak bizonyára tele vannak elárvult menyecskékkel, ő pedig hozzászokott az otthonhoz meg a gyerekekhez ... Gjurga ott fenn az égben megérti, hogy nem tehet másképp, és Pavljo is megbocsát neki, csak ne apadjon el a Hadzsivranevek vére, amely most ezeken a lépcsőkön alvad meg ...

– Mire vársz, Iszmail aga?

– A szekérre várunk, Hadzsi apó. Jön nemsokára!

Az öreg emlékezett arra, hogyan ugrott a szolga a kapu felé, és gyomrában a fájdalom ismét enyhült. Tudta, hogy az ilyen sebbe bele lehet halni, de az ő sebe vagy nem volt halálos, vagy az úr vigyázott rá, mert nem pusztult el sem a völgyben, sem itten, bár teleitta magát borral. „Erős ember vagyok én, nagyon erős!" – döntötte el magában az öreg, mint azt már nem egyszer tette élete során. Gjurga is erős volt. Időnként a Hadzsi mondogatta, nem lehet, hogy ne legyen az úr áldása egy ilyen asszonyon meg ilyen férfin, és az úr megáldotta őket, de a fiúk még nagyon sokat akartak, és az úr megvonta tőlük áldását; csak az aranyat hagyta meg, és őt, a nemzetség atyját... „Uram, vajon nem előjel-e ez?" Előjel volt, természetesen, és nem is az egyetlen. Az első az erdőben mutatkozott meg, a kígyó által, a második a völgyben, a cserkesz személyében; a harmadik pedig itt, a pincében, Iszmail aga révén... Ki küldte őt ide segítségül éppen ebben az órában? Jelek ezek, mint Ábrahám jelei.

2

– Iszmail aga – szólalt meg az öreg –, ugye a nagy doktorok kigyógyítják az ilyen sebet?

– Hát hogyne! – vágta rá az aga. – Különben miért tartanák őket nagy orvosnak?

– Az valami francia, ugye?

– Úgy intézzük, hogy a franciához kerüljünk.

– A napocskára szeretnék – mondotta az öreg fájdalom és erőlködés nélkül, de vontatottan, mintha álmában beszélne. – Agyonfagytam ebben a pincében. Úgy építettük annak idején, hogy tartsa a hűvöset. A bor miatt. Nyáron hűvös, télen meleg legyen.

Iszmail aga kendőt kötött maga elé, a hónaljánál fogva fölemelte az elnehezedett testet, és kifelé húzta. Az öreg cipői végigkopogtatták a lépcsőket, csíkot szántottak a homokban, és megállapodtak a kertben a jácintoknál. A talaj ott puha volt és meleg, az aga oda fektette.

Nehéz csönd ülte meg a falut. A nap még melegített, de már lenyugodni készült, és a füst elsötétedett a házak felett. Egy légy zúgva cikázott az öreg körül, és az aga letérdelt, hogy kendőjével védelmezze őt.

– Iszmail aga – szólt még vontatottabban az öreg, mint az imént. – Erős lélek lakozik énbennem . . . Még csodálni fognak engem az emberek . . . Sok minden szakadt már az én vállamra, csakhogy . . .

– Aludj, pihenj egyet . . . – biztatta az aga.

– Pihenek egy keveset . . . – válaszolta.

– Pihenés nélkül nem lehet – magyarázta a török.

– Egész életemben küzdöttem – dicsekedett az öreg, mivel büszkeséggel emlékezett vissza erre a küzdelemre. Pihennie kellett, mert még sok tennivaló várt rá . . . Templomot akart építtetni, és most semmi sem látszott fontosabbnak a templomnál, csak azt nem tudta, hol épít-

se és melyik szentnek ajánlja fel. „Pálnak . . . Pálnak . . .” – motyogta magában.

– Iszmail aga, megmaradt-e valami a templomból?

– Elég, elég, pihenjél!

– Most mindjárt pihenek.

A jácintok illatoztak. Az öreg megtapogatta a földet ott, ahol jobbja feküdt, elért egy szál virágot, le akarta szakítani, de nem futotta az erejéből. Szomorúan elmosolyodott, és megsimogatta a virágot. Gjurga ültette, Gjurga, még fiatal menyecskeként.

Éveken át élvezte, ha elnézhette a tornácról, hogyan tesz-vesz felesége az udvaron – magas, bögyös és formás volt Gjurga, fehér és könnyű, mint az akácvirág –, hogyan cikázik ide-oda, s tölti be az egész udvart, uralja azt a térséget úgy, hogy a ház is, az istállók is, a diófák is összezsugorodnak mellette. Gyönyörűsége tellett benne, hogy így lássa és emlékezetébe idézze, Gjurga előző nap is, tavaly is tavalyelőtt is ugyanilyen volt, s tudatosítsa magában, hogy másnap is, az azt követő napon is, egy év múltán is és mindörökké ugyanilyen lesz . . . És valahányszor behunyta szemét a tornácon, maga mellett látta őt, amilyen ezer elmúlt éjszakán volt, s amilyennek ígérkezett még további – be nem teljesült – ezer éjszakára . . . De csak enyhén behunyt szemmel idézte fel őt így, hogy közben a valóságban is lássa, mert ha nem nézi az ember a maga valódiságában is, ez tiszta veszteség. Vranjo jó kereskedőnek született, aki nem szokta meg, hogy veszítsen. Éjszakánként gyertyát is gyújtott, hogy nézhesse Gjurgát. Felesége megszokta ezt, de nem is volt miért szégyenkeznie. Vajon

a sötétben számolja az ember az aranyait? Fél-e az arany a fénytől? És így, a tornácon üldögélve, összehúzott szemmel egyidejűleg látta Gjurgát ott az udvaron, a napon, és az éjszakai Gjurgát, a gyertyafénnyel megvilágított szobában.

Gjurga szép volt, de nem az a szépség, aki mellett szívesen ugrál a férfi a horóban. Termete igen nyúlánk, maga sem táncolt szívesen, még a lakodalmakban sem. Szépsége olyan férfihoz illett, mint ő, aki sohasem kótyavetyélte el idejét az utcákon, szépségből, egészségből és erőből volt összegyúrva ez az asszony, olyan tésztává, amelynek szűknek bizonyul a gyúróteknő, a ház, a vagyon, a család és továbbkél, s egyre nő-növekszik, szüntelenül, még akkor is, amikor ők ketten már nem lesznek az élők sorában. Továbbkél nemzedékről nemzedékre, örökkön örökké, a perusticai Hadzsivranevek dicsőségére. Övé volt ez a tészta. Hiába kereste annak idején a falvakban, nem kerülgetve a gazdagok házatáját, amíg egyszer a kukleni vízimalmos háza fényét meg nem pillantotta. Azonnal megértette, hogy csak ez a nő kell neki, és valóban sohasem kellett más, bár a céhbeliek teleduruzsolták a fülét azokkal az isztambuli nőkkel, s bár a képzeletét megragadták ezek a duruzsolások... „Ne higgyél a meséknek, Gjurga – nyugtatta feleségét –, eszembe sem jutott, hogy más nővel... Előtted nem voltak titkaim, még azt is tudtad, hogy az aranyakat hová rejtem... Csupán azt nem árultam el neked, honnan kerültek az első aranyak, de csak azért, mert azt akartam, hogy nyugodt lehess, hogy ne legyenek rossz álmaid, hogy ne kelljen félve, megbán-

tottan járnod-kelned az emberek közt, hogy ne kelljen fiainkat is megijesztened . . . Nem mondom, hogy lopott aranyak, Gjurga, erről szó sincs, esküszöm neked, csak az emberek aljasak, irigyek, szemükkel megrontják az embert. Csupán annyi kell, hogy kissé gyengébb legyen, máris megrontják és olyanná lesz, mint a leprás . . . Vigyáztam rád, azt akartam, hogy tisztelet övezzen, a legbüszkébb lehess a faluban, sérelem ne érjen. Ugyanezt akartam a fiúk számára . . . Titok? Még csak az hiányzik! Hisz magad is tudod, hogyan kuporgattunk össze mindent garasról garasra a szilfáknál, a hadzsivaranevi szilfáknál lévő szőlőből! Te faragtál belőlem embert, nem igaz? Annyiszor adtál nékem jó tanácsot, és én mindig hallgattam rád. Még akkor is rád hallgattam, amikor én mást akartam volna, mert okos voltál, és sohasem láttam kárát annak, amit te ajánlottál . . ."

3

Keze még egyre a jácintok között matatott, ismét látni szerette volna a virágokat, de nem futotta erejéből, hogy felemelkedjék, csak ujjait emelte az arcához, és így szívta magába hosszan a növénynek ujjain maradt kék illatát. És mivel közeledett a napnyugta ideje – közben a hegyekből leereszkedő szellő elsodorta magával a füstöt a mezők felé, elsöpörte az udvarokból és az égből is, anélkül azonban, hogy a jácintillatot magával vitte volna –, s mivel az ég mindig kegyesnek mutatkozott az öreghez, Gjurga

pedig, aki a virágokat ültette, odafönt volt, Hadzsi apó úgy látta, hirtelen az egész égbolt virágba borult. Jácint fedte az egyik végétől a másikig. Káprázta tó és illatos ég feszült fölötte. Örült az öreg szíve, hogy ezt láthatja, és szomorú is volt egyben, hogy egyedül kell néznie, nincs kinek megmutatnia. Iszmail aga lélekben nagyon-nagyon messze volt tőle, komor képpel térdelt mellette, a legyeket kergette róla, és jólesett, hogy legalább már semmit sem kérdezett. Már senki sem létezett azok közül, akiknek most megmutatta volna a jácintos eget, s akiket már aranyaival sem bírt volna életre kelteni.

„Miért tetted ezt, Gjurga? – sóhajtozott az öreg. – Miért tetted, Pavljo? Miért hagytatok magamra? Mert gazdaggá tettelek benneteket, és mert magamra vállaltam a bűnt is?" „A szabadságért és becsületért, apa!" – válaszolta Pavljo, s a fiún nem látszottak sebek. Nagy termetű, barna arcú volt, akárcsak ő, és világos a szeme, mint az anyjáé. „Kinél az arany, annál a becsület, fiam!" „Annál csak a fél becsület van, apa, nekünk a másik fele is kell!" „Ez nem ugyanannak a dolognak két oldala, fiam – akarta mondani az öreg. – Ezek olyanok, mint a bor és áldozati bor, majdnem azonosak, mégis teljesen különböző dolgok: az, aki igazán az előbbinek adta el magát, nem tudja magát őszintén a másiknak szentelni, és ha te tudnád, mit szívtál magadba az anyatejjel: az a szó: becsület, a torkodon akadna!" De ezt nem mondta ki, mint ahogy egész életében hallgatott titkáról.

Ha a fiai és az anyjuk tudták volna, amit ő tudott, ha olyan nyomasztó álmaik lettek volna, mint néki, ha féle-

lemmel teli és megbántottan kellett volna a sértő emberi szemek elé kerülniük – mert azok mindig sértőek rád nézve, amikor tudod, hogy nem lehetnek jók hozzád –, akkor, lehet, hogy meggyűlölték volna, de egyben tisztelték is volna, és összegyűltek volna körülötte, mint ahogy a ménes összeverődik a viharos éjszakán – hátat hátnak támasztva az öreg, tapasztalt csődör köré – a talán legkegyetlenebb, de legerősebb köré, amelyik fogaival és patáival pusztította el legkiválóbb vetélytársait. Mert ismerték volna az élet egyetlen igazságát, az erő egyetlen forrását, s már féltek volna a falusi embercsorda jámbor, leskelődő szemétől . . .

. . . Vajon akkor elcsábították volna őket annak a rongyos Tanítónak mézesmázos szavai, vajon nem érezték volna meg szavaiban az éhes kutyák üvöltését? Okosak voltak és megértették volna, hogy az ilyen tanító százszor veszélyesebb lehet a filibei pasánál. Nagy darab, okos fiatal emberek voltak, akiket előbb az apjuk, majd a Tanító csapott be. A Tanító csábító szavai öt fillért nem értek volna, ha az apa előzőleg nem csapta volna be fiait . . . És most már nincsenek, nem kellett már nékik sem az arany, sem az égbolt.

Az égbolt? Az öreg ismét a magasba meresztette szemét, de már semmit sem látott egy hollón kívül, amely lassan siklott el fölötte, anélkül, hogy szárnyát meglendítette volna, és Iszmail aga kezén kívül, amely a legyeket űzte. Ez most az ő ege. Bár már nem emlékezett, mi tetszett neki annyira rajta.

– Iszmail aga, a szolga visz el Filibébe?

– Majd meglátjuk – rebbent Iszmail aga szeme. – Te azzal ne törődj.

– Nem törődök, de ismét elalhatok... A szolgában nem bízom... Itt van egy pénzeszacskó... Vedd elő, Iszmail aga...

Inkább a szemével, mint a kezével, cserkesznadrágja zsebére mutatott.

Iszmail aga habozott. Most nem érdekelte a pénzeszacskó. Az öreg a halálán volt. Már aligha kellett őt Filibébe szállítani, de nem tudta, mit tehetne egyebet. Készülődött arra, hogy szóljon az öregnek az anyóról és az unokáról, de egyre csak halogatta a dolgot, mivel ez a jó barát számára öröm, de egyben vád is lett volna.

– Vedd elő, Iszmail aga!

Az öreg buggyos nadrágja ganéjfoltos volt az utcán való kúszástól, de Iszmail aga engedett a kérésnek. Benyúlt a zsebbe, miközben iparkodott, hogy ne nézzen oda, és előhúzta a zacskót. Nehéz, átnedvesedett bőrzacskó volt. Biztosan a tízabroncsos nyolcadik hordó alól került elő.

– Vedd magadhoz, Iszmail aga – mondta az öreg. – Allah előtt számold meg. Az legyen a tanúd. Te fizeted, akármilyen költség adódna körülöttem, aztán majd elszámolunk.

4

Mindez csak ámítás volt. Sehova sem kellett Iszmail agának elvinnie haldokló barátját, semmiféle költséget fedeznie, és semmiféle elszámolásra sort kerítenie. És mivel az öreg nem hagyta meg, mi történjék az aranyakkal halála után, kinek kellene átadni, s ezt a török meg sem kérdezhette, így, vagy úgy, az aranyak Iszmail aga markába hullottak, és Allah volt a tanú rá, hogy más kiút nincsen. Csak éppen tudomásul kellett vennie, és az arany az övé, anélkül, hogy vért ontott volna érte, anélkül, hogy becsapott volna valakit. Mégis, az aranyhoz egy ember halála fűződött. Halál, amely valahol ott a közelben leselkedett, a diófa ágain várakozó hollókkal együtt, halál, amelyről egyelőre csak a Hadzsi nem vett tudomást. Hány más halált láttak vajon ezek az aranyak? Mi mindent tudna mindegyik arany elmesélni? Szelíd halálokról, végrendelkezésekkel, és megölt emberek haláláról, akik vergődtek, mint a maguk körül mindent összevérző csirke ...

Iszmail aga már nem egyszer eltűnődött a fénylő arany girbegurba, sötét útjain. Gyakran, amikor éjszakánként, lábát maga elá húzva a szőnyegen, számolgatta aranyait, és amikor a gyertya lángja minden egyes aranypénzen külön-külön visszaverődve táncolt, többezerszeresen megsokszorozva a láng csillogását a sötét színű szőnyeg felett, Iszmail aga feltette magában a kérdést, hogy vajon honnan, milyen emberek kezén jutott el hozzá éppen az a régi, kopott aranypénz egy számára ismeretlen ország feliratával, s ismeretlen uralkodó ábrázatával. A legrégibb pén-

zek voltak a legkopottabbak, a fogdosástól és számolástól, bennük volt a legkevesebb rézkeverék, ezek itták magukba az évszázadok során a legtöbb mohó emberi tekintetet. Ritkán lobbant fel az effajta arany lángja, de fénye különösen mélynek és titokzatosnak látszott, imitt-amott szétszóródva a gyengébb fényű pénzek között, ugyanúgy, mint a ragyogó, erős csillagok az égen: kevesebb van belőlük, mint a halványakból, de nem vesznek el közöttük.

És Iszmail aga így a szőnyeg sötét ege valamelyik aranycsillagzatának ragyogó, titokzatosan hunyorgó középpontja fölé hajolva, néha látta annak az aranynak a történetét. Látta, hogyan öldösik le egymást az aranykeresők, amikor valahol érre bukkannak, hogyan halnak meg sorjában azok, akik később jutottak birtokába: kereskedők, rablók, katonák, hadvezérek, akiket fiatalabb és erősebb kereskedők, rablók, katonák, hadvezérek győztek le. Nagyapja, a tekintélyes szpáhi, mesélgette, milyen ismert embereket öldösött le különböző országokban, amíg összegyűjtötte vagyonát. A nagyapa emléke fennmaradt, de ugyanígy fennmaradt a családban áldozatának emlékezete, büszkén és megelégedéssel emlegették Andrássy gróf, az erős és bátor lovag nevét, akit tisztességes harcban győzött le és ölt le a szpáhi Budavár mellett... Mintha csak a két nemzetség vére, nemesi rangja és aranya ömlött volna egybe ebben a szörnyű pillanatban, hogy ezt követően Usztinával egyesülten létezzenek... Csakhogy nem minden arany idézett grófokat, nem őrizte mindegyik valaki emlékét, és a családban sem volt mindenki bajvívó szpáhi, hogy győzelmeiről regélhessen...

Álmában a Hadzsi elmosolyogta magát, és vékony csíkban vér folyt ajka szögletéből. Vajon ő is az aranyak vándorútján töprengett? Az aranyak segítették-e most abban, hogy ne lássa halálát? Azok gátolták-e, hogy úgy haljon meg, ahogy a hozzá hasonló emberekhez illő?

Iszmail aga akaratlanul a kezében tartotta a pénzeszacskót és nézte. Régóta tudta, hogy az arany súlyát nem úgy mérik, mint más dolgokét, de csak most érezte meg pontosan, mit is jelent ez. A pénzeszacskó úgy húzta tenyerét, mint egy levágott emberi fej. És kezét előrenyújtotta, mintha attól tartana, hogy rácsöpög a vér. És mindezek ellenére vonzotta a kioldatlan zacskó. Halk, lágy susogást, fémes, suttogó csengést bocsátott ki magából, amely átáramlott az ujjaiba, és vérerein keresztül széthordta teste minden porcikájába.

Ötödik fejezet

I

A templomudvarban, ahol véget ér a kövezet, és kezdődik a csalán, a kerítés tövében, a napnak kitéve továbbra is ott feküdt a sápadt, hektikás Tanító. Majdnem hogy élt, fejét nem nyisszantották le, de a pisztoly kicsúszott jobbjából, s az óralánc nem fénylett már kigombolt zakóján. Lejárt a Tanító ideje. Órája valószínűleg már valamelyik győztesnek mérte az időt.

Az öreg platánfa árnyékában, úgy tíz lépésnyire a holttesttől egy asztal állt körülötte néhány székkel. Rasid pasa ült ott, gondolatokba merülten, s bágyadtan kérdezgette az elébe vezetett személyeket. Egy tolmács időnként megpróbálkozott a fordítással, Gudzso pedig, a púpos vendéglős, akit az elpusztult falu képviselőjeként ültettek az asztal mellé, s aki mindenét megmentette, amije csak volt, közbe-közbeszólt. Ez büszkeséggel töltötte el ugyanúgy, mint az a tudat, hogy jelenléte törvényessé teszi a lefolytatott vizsgálatot. Ott ült, és minduntalan közbevetette, hogy szerinte minden szál Hadzsi Vranjóhoz vezet, de a pasa megvolt a tolmács és Gudzso nélkül is. Gyakran intett, hogy hallgassanak el. Ekkor mind a kettő befogta a

száját, az írnok pedig gondosan jegyezte a tanúk minden szavát.

Rasid pasa azt kérdezgette az elővezetett személyektől, hogy ismerik-e azt a csalán közt fekvő férfit, mit tudnak róla, milyen lázító szavakat hallottak szájából, sok pénzzel – moszkvai pénzzel – rendelkezett-e, mondogatott-e olyanokat, hogyha megkezdődik a felkelés, valahonnan idegen csapatok érkeznek majd segítségül, és tudomásuk szerint hol lehet a Tanító írásos végrendelkezése, vagy hol találhatók a filibei külföldi konzulátusokhoz intézett rágalmazó levelei. Az utolsó éjszakákon ugyanis ez az ember gyakran magányos helyekre húzódott vissza, és ott írással foglalkozott.

– Így igaz, pasa efendi, így igaz – bólogatott két, valahonnan a pincéből előkerült, épségben maradt vénasszony –, pontosan így igaz! – És hányták magukra a keresztet megállás nélkül.

– Nem vagyunk bűnösek, pasa efendi – magyarázta néhány csorbadzsi, aki még idejében átmentette családját Usztinába. – Nem tudtunk többet, előttünk titkolóztak, és amikor ezt észrevettük, azt mondtuk magunkban: Usztinában van a menekvés, ezek az őrültek elpusztítanak bennünket... Nem vagyunk bűnösek, pasa efendi...

A pasa unta a dolgot, egyetlenegyszer sem kapott épkézláb feleletet a kérdéseire, csak legyintett a kezével, és kiadta a parancsot:

– A következőt!

Egy fehér bőrű, szép leány, akit nedves hajjal éppen akkor vezettek oda a kúttól, ahol a férfifogak fakasztotta,

még vérző sebeket mosta az arcán, békésen és szelíden, csak kissé szórakozottan hallgatta a pasát. A török még csodálkozott is, honnan merít ennyi erőt ez a leányka, hogy lábon tartja magát. A leány nyugodtan végighallgatta, de hirtelen felrántotta szoknyáját, megcsapkodta összevissza karmolt fiatal húsát, és szörnyű hangon rikácsolta:

– Nesze, neked is, pasa efendi, te vagy soron, nesze, nesze, nesze! – Alig tudták elvezetni.

A lázadók közül egyetlen férfit sem tudtak Rasid pasa elé állítani. Ekkor a pasa elrendelte, hogy kutassák át a templomot és a holttesteket. Abban reménykedett, hogy valamelyik kőlap alatt, vagy valakinek az inge alá dugva megtalálják azt, amit a Tanító az utolsó éjszakákon írt. Gudzso pedig ismét említést tett Hadzsi Vranjóról, aki valahogyan eltűnt a templomból, s fiai is voltak . . .

„. . . Egyet s mást el akarok mondani nektek, életben maradt bolgárok, nektek és unokáitoknak, nehogy rossz emlékeitek legyenek rólam. Mivel mendemonda lesz sokféle, bár utolsó ember mégsem voltam. A már holtaknak eleget beszéltem. Az iskolában is, a templomban is, a házaitokban is. Megértettek engem. Nem hiszem, hogy közülük, akik megértettek, valaki is ott lesz köztetek. És én is, ahogy sejtem, már halott leszek akkor, ezért elhatároztam, úgy intézem sorsomat, hogy szavaim eljussanak hozzátok.

Engem az olvasásra és betűvetésre nagy tanítónk, a plovdivi Hriszto Danov oktatott, amikor már tizenöt éves voltam. A perusticai előkelőségek fogadták fel őt akkori-

ban és sógorom, Rangel Gicsev, a következőket mondotta nekem: »Petâr, azt akarom, hogy te is tanulj, hogy később majd vezesd a könyveimet.« Mert messze földön kereskedtek a mieink egészen Isztambulig, az egész vidék borával, dohányával, selyemgubójával, közben írástudatlanok voltak.

Késő ősszel néhány nap alatt a templomudvarban egy kétszobás házat építettek fel: egy nagyobb szobát tanteremnek, s egy másikat lakószobának, a tanító számára. Hogy olcsóbb legyen, a falakat nem habarccsal, csak pelyvával kevert agyaggal vakolták be. Mikor megkezdődött a tanítás, a falakból búza kelt ki. Nagyon nedvesek voltak a falak, azon az őszön sok eső esett, a tanító pedig nem engedte, hogy letépdessék a búzaszálakat. »Hadd vessen kalászt – mondogatta – az előkelőségek szégyenére!« Azok pedig, amikor meglátogatták az iskolát, és meglátták a hajtásokat, felkiáltottak: „Tanító, ez jó jel, szerencsés lesz az iskola."

Kilenc-, tízéves gyerekkel tanultam együtt és szégyelltem, hogy velük jöjjek-menjek. Reggelente még a sötétben, amikor a tanító ébredezett, begyújtottam a kályhát a nagyszobában, és nem haragudott rám ezért, hanem örült nekem, mutogatta a betűket, különféle könyveket, mindaddig, amíg ki nem világosodott, és meg nem érkezett a többi gyerek. És még azon a télen a segédjévé nevezett ki engem, mert már sokat megtanultam, a gyerek is sok volt, nem győzte egyedül. Meg hallgattak is rám, a korom miatt.

Mindaddig a férfiak, s mi legények is, borotvált fejjel

jártunk, csak egy befont tincset hagytunk meg hátul. A kínaiak is ilyet viseltek, a régi bolgárok is, meg a törökök, így senki sem tudta, honnan eredt ez a szokás. Danov tanító azonban azt mondta, hogy a legtöbb városban és faluban a mi bolgáraink megtagadták a hajfonat viseletét, és ez most már csak a törökök jellegzetessége. És mivel az iskola bolgár, a töröknek tilos a belépés. Hazazavart bennünket, és mi sírva-bőgve szétszéledtünk.

A következő reggelen minden gyerek az apjával jelent meg az iskolában, és a szülők úgy nyilatkoztak, ha a tanító annyira erőlteti a dolgot, ám borotválja le neveltjei hajfonatait, ne bőgjenek tovább, s növesszék meg a hajukat. »Na és a borbélyok mire valók? – vetette oda Danov tanító. – Ha a fejeteket le tudjátok borotváltatni, a hajfonatot sem lesz nehéz eltávolítani.« »Nem, ezt nem tehetjük, tanító – hajtogatták a szülők –, kérjük, te végezd el ezt a munkát, tanult ember vagy.« »Látod-e, Petâr – mondta egyszer nekem a tanító –, népünk sok mindent elbír, de egymaga nem tudja leborotválni a hajfonatát. Pedig még sok hajfonat várat magára.«

Danov tanító először az én hajfonatomat borotválta le, ezután pedig én, mint az ő segédje, szintén kézbe vettem a borotvát, és ilyen módon egy-két hét alatt valamennyi – számszerint száznyolcvan – tanuló hajfonatát borotváltam le. Néhány év múltán, amikor már magam is tanító lettem, egy felnőtt sem viselt hajfonatot.

Azért mondom el ezt a történetet a hajfonatokról, mert számomra sorsdöntő kinyilatkoztatás volt, mint ahogy a mi jámborlelkű kereszténveink számára sorsdöntő kinyi-

latkoztatás a szentlélek megjelenése. Sokat kószáltam én még ezután a világon, Plovdivban is tanultam, úgyszintén Belgrádban, jártam Bukarestben, Brailában, Takovszkinál és a Diakónusnál segédkeztem, de minden a hajfonatok leborotválásával kezdődött.

Az időközben történteket szándékosan mellőzöm. Volt, ahogy volt, sokat kaptam földijeimtől, sokat adtam. Arra pedig nem vágyakoztam, hogy sógorom könyvelését rendben tartsam. Ő valóban gyorsan megsejtette, hogy ez így lesz, s nem küldött többé pénzt a tanulásra. És mert az éhezéstől erősen lesoványodtam és megbetegedtem, vállaltam a tanítóskodást a faluban, ahol az élet békességben és bőségben telt.

Nyugalom, persze, már falun sem volt. Mindenki nagy eseményeket várt. Görögország felszabadult. Szerbia és Montenegró úgyszintén. Rajtunk volt a sor. Amikor régi barátom, Levszki diakónus, akit a légióból ismertem, először látogatott meg Perusticában, hogy rávegye az embereket forradalmi bizottság alakítására, a falusiak ezzel a kérdéssel fogadták: »Mondd meg nekünk, Diakónus, mikor kezdjük el a horót táncolni, a nagydobot már rég előkészítettük.« Ő pedig, aki abban a bizonyos ügyben jött, másról kezdett el beszélni: hogy a tenger nem az ember térdéig ér, hogy az ügyhöz időre, gondolkodásra, munkára van szükség.

És hát ilyen tennivalók közt telt itt el tanítóskodásom, és számos megbízatásnak nem tudtam megfelelni. Legen-

dákat, mondákat gyűjtöttem, amelyek már feledésbe merültek, nekiláttam, abbahagytam, újra kezdtem és abbahagytam. Most pedig már örökre lemondok erről a kezdeményezésről. Annál is inkább, mivel ezekben a napokban Perusticáról új legendák születnek, az ósdiakat pedig teljesen elnyeli az enyészet, a réges-régi Dragovec városnevével együtt, amelyről itt még néhány szót kívánok ejteni.

Tőlünk valamivel délebbre feküdt Dragovec, a síkságon, és romjai valószínűleg már nem várják meg a jövendőbeli tanítókat. Nagyon szerettem volna feltúrni a földet falai körül, de mégsem jutottam hozzá. Az öregek regélik, hogy valamikor régen, amikor a várost támadás érte – ki támadta meg, az már feledésbe merült – az életben maradt dragoveciek errefelé költöztek. A hegység első nyúlványaihoz, ide, ahol most Perustica áll. Eleinte a falut Perunsticának nevezték, alighanem Perunról, a mennydörgés istenéről, az ószláv Zeuszról. Vajon ükapáink Perun isten gyermekei, vagy áldozatai voltak? Egy francia utazóval, aki hosszabb időt töltött el nálunk, s mindenféle készülékeket hordott magával, megmértük, hogy Perustica földrajzi helyét a 29° 9' délkör és a 42° 5' szélességi kör határozza meg.

Tudományos kutatások nélkül nem lehet tisztázni a dolgot, de ha szabadok lettünk volna, kiderítettem volna, mi játszott közre abban, hogy Altunszpahil Szulejmanoglu és a mollák saját hitükre tudták téríteni a rupcsoszi hegyilakókat Tâmrâs környékén.

Azt mondogattuk, ez azért történhetett meg, mert a hegyek között nem akadt olyan Rogljo, mint a miénk, de én

nem egyszer kérdeztem magamtól: »Vajon miért nem akadt náluk ilyen ember?« Ahogy azt az öregek emlékezetéből sikerült felidéznem, semmi sem vall arra, hogy a múltban valami nagy közösködés alakult volna ki a rupcsoszi falvakkal. Az összetűzések velük főleg a közlegelők, erdők, rétek miatt keletkeztek. Vajon köves földjeik, az éhes ember ellenük megnyilvánuló sérelmei nem segítettek-e a törököknek? Vajon a hitehagyásuk az élet megmentésén túl nem ígért-e nekik kiváltságokat és jólétet? Nem hiszem, hogy csak félelemből tették. Bár így magyarázzuk ezt a népnek, noha a hegyilakók többsége bátor ember.

Összegyűjtöttem volna a törökösítésre vonatkozó minden éneket, legendát, mondát a síkságon és a hegyekben, feltártam volna a múltat, amilyen mélyen csak lehet, mert azoknak, akik az államot megalapítják, sokat kell tudniok, legalábbis azt, ki az, aki igazán a nemzettel tart.

Szegény ember voltam, de a sors úgy akarta, hogy jó, vagy rossz emlékeitek lesznek rólam. Szeretném, ha ezekben a pillanatokban világosan látnátok engem. Ha az ábrázatomra már senki sem emlékszik majd akkor, amikor a sírban leszek, tudjátok, hogy külsőre teljesen a mi nagy Rakovszkinkra hasonlítottam, ugyanaz a beesett arc, ugyanaz a bajusz. Ez természetadta hasonlóság volt, de én arra törekedtem, hogy hangsúlyozzam ezt a hasonlóságot, amivel és amennyire csak lehetett, és ezt nem tartottam nevetséges dolognak. Mert úgy véltem, hogy nem válhat nevetségessé az ilyen szerény, nemes utánzás, amelyet a haza iránti mérhetetlen szeretet ösztökélt. Rakovszki pe-

dig a lehető legnagyobb mértékben tömörítette magába mindazt, ami egybeesett a haza fogalmával. E miatt a hasonlóság miatt már vár rám valahol egy puskagolyó. Csak a szemem volt közönséges, s tekintetem lágy, kivéve a gyöngeség és harag pillanatait. Nekem nem égett örökké izzó zsarátnokként a szemem, mint az övé. Ő arra született, hogy egész népét vezesse, én pedig – egy falut. Emlékszem még rá abból az időből, amikor a légió parancsnoka volt, vörös posztóval bélelt sötétzöld köpenyt viselt. Egész Európa Belgrádba delegált követei tisztelettel adóztak előtte . . .

Ezen a tavaszon, mondhatni, abbahagytam a tanítóskodást. Az iskolában főleg a bolgár hősökről szóló énekeket tanultuk. A templomban pedig, amelyet én, bűnös lélek, mindaddig elkerültem, Lukácsra és Mátéra hivatkozva, harcra szóló felhívásokat intéztem a néphez. Bár számomra idegen volt az a felelőtlen hit a felkelésben, amely a többséget már hatalmába kerítette.

El fog még jutni hozzátok például Vaszil Szokolszki, a Doktor emléke. A szabadságharcosokhoz is volt köze, börtönben is sínylődött. Végül a falu felcsere lett. Egészséges, gondtalan, örök mosollyal az ajkán, gyermek módra naiv ember volt ez a Szokolszki, s minden pillanatban kész a lelkesedésből fakadó lángolásra. Jó szíve csak egy ember iránt őrzött gyűlöletet, de ez a gyűlölet határtalan volt . . . Első helyettesem volt, Pavel Hadzsivranevvel és Szpasz Ginevval együtt. Amennyire örömöm tellett ebben

az emberben, annyira féltem is tőle . . . Nem tudom, merre lehet most és húsát kik tépdesik: a hóhérok a börtönben, vagy a sasok a hegyekben . . .

Valamikor március havában, amikor Benkovszki gazdag kereskedőnek öltözve leereszkedett a hegyekből hozzánk négyünkhöz, saját szájából hallottuk a hírt, hogy Pestera nem kel fel, sok más faluhoz hasonlóan . . . Esős éjszaka volt, az Apostol bőrig ázott. Fáradtnak és végtelenül szomorúnak látszott. Én sem igen tudtam felvidítani, ahány puskát sikerült csak szereznünk, mind hibásnak bizonyult. Maguk a törökök adták el nekünk, hogy maguknak modern karabélyokat vásároljanak. Nagy csodálkozásomra és megdöbbenésemre az Apostol rendkívül elégedett volt munkánkkal. Bizonygatta, hogy sohasem rendelkeztünk ennyi puskával. Még hozzátette: nem tudja, hogyan halad az ügy más vidékeken, de hogy a mi vidékünktől, Panagjuristetől, Bataktól és Bracigovótól sokat vár, különösen Perusticától.

Ahogy beszélt, mint ahogy a füst illan el, tűnt el arcáról a fáradtság és szomorúság. A szoba közepére állt, sasszemét végighordozta rajtunk, ajkán mosoly lebegett, amely azt sejtette, hogy a főerő valahol egészen másutt van . . . A többiek előtt nem mertem megkérdezni, merre található ez az erő, ugyanis régebben nem esett szó róla, sőt titokban kellett maradnia. Semmit sem láttam azon a néhány falun túl, amelyben mi magunk tartottuk magunkat azzal az ósdi, kevéske fegyverrel. És nem esett jól, hogy ilyen elégedettnek látom az Apostolt az oly bizonytalan helyzetben.

De Benkovszki tovább le-föl járt a szobában ugyanazzal a tekintettel, ugyanazzal a mosollyal, és a várva várt szent szabadságról beszélt, közben határozott karmozdulatokat végzett, mintha kardot tartana a kezében. Szokolszki olvadozott a boldogságtól, és öklével az asztalt csapkodta. Nem akarta észrevenni, mi megy végbe bennem, hogyan néz össze Pavljo és Szpasz. Én végig arra vártam, hogy majd búcsúzásnál váltok szót az Apostollal, amikor azonban elérkezett távozásának ideje, az Apostol azt kérte, hogy Szokolszki kísérje ki. »Apostol – szóltam neki –, hadd menjek én, jobban ismerem az utcákat meg a mezőt!« De ő vállon veregetett erős, kőkemény jobbjával, és azt felelte: »Cudar ez az éjszaka, Tanító. Számodra valóságos betegség. Értékes ember vagy, vigyázunk rád!« Mosolya egyidejűleg vidám, titokzatos és szigorú volt.

És amikor valamennyi bizottság képviselőinek össze kellett jönnie Oboristében, hogy meghatározzák a felkelés napját, és megválasszák a vezetőséget, Perusticából Szokolszki és Szpasz Ginev kelt útra. Az Apostol Szokolszkit várta, és nagy hatalmat ruházott rá, az őrség parancsnokává tette meg. Szokolszki engedélye nélkül senki sem juthatott el a tisztásra, ahol a gyűlés folyt, és az Apostolokhoz. Ő volt az első, aki odaadta aláírását, hogy Benkovszki korlátlan tejhatalmat kapjon a felkelés vezetésére, amikor majd fellángol a harc.

Szpasz egyedül tért vissza Oboristéből. Szokolszki az Apostol mellett maradt, közvetlenül a keze alá került. Szpasz révén levelet küldött. A papírról lelkesedés és bol-

dogság sugárzott: »Minden előkészület megtörtént – írta nekem. – A Böjtország sorsa meg van pecsételve . . .«

Élő testvéreim, senkit sem hibáztatok. Magam is azt kívántam, hogy minél előbb beteljesedjék a Böjtország sorsa. Végül is le kellett már borotválni hazánk fejéről a rabok hajfonatát. Tudtam azt is, hogy csak bölcselkedéssel nem lehet szabadságot kivívni, mert ha csak ötven faluban szűnik meg egyszerre a bölcselkedés, és a legokosabb embereket megkötözik, mint az őrülteket, ez jó kezdetet jelent, ellenségünk képtelen lesz arra, hogy mindenütt tüzet oltson, ez a szent tűz átterjed majd ötven és még másik ötven falura, és így születik meg lángjaiból a szabadság napja. Csakhogy volt-e már kezdésre kész ötven falu? És mivel tudták rólam, hogy Benkovszki nem tud elbűvölni, s mert sejtettem, hogy Oboristében sokan engem figyelnek majd, egyszer csak megijedtem, nem akartam, hogy jelenlétem tovább apassza a lángokat, s elhatároztam, hogy nem megyek el Oboristébe, hanem azt küldöm el, akit kell.

Azt a gondolatot, hogy bitófára kerülök, már régóta megszoktam. Ám időnként, amikor megpróbáltam kitalálni, mi következik azután, előfordult, hogy végtelen romhalmazt láttam falunk helyén, és a föld alól sok ezer eggyé olvadt jajkiáltás hatolt el hozzám: »Átkozott légy, Tanító! Háromszor is elátkozott.« Ilyenkor felpattantam a lócáról, és az ablakhoz ugrottam. A házak napfényben sütkéreztek: ott álltak épen, húsvét napjára fehérre me-

szelten, kékre festetten, a felhőkből tavaszi fényekkel elárasztva, élettel, gazdagsággal és reményekkel teli.

Csak Vanka, a feleségem látott ilyen riadtan, s mivel születendő gyermekével az utolsó hónapjában volt, nem akartam tovább ijesztgetni, a fejemre hideg vizet zúdítottam, összerázkódtam, és az emberek közé igyekeztem. Ha tüstént kimentem közéjük, újra vidám voltam és magabiztos. Magabiztos, mert az ingadozóknak nem adatik meg a szabadság, akármit is teszünk, így, vagy amúgy, mindenütt e földön a szabadságért fizetni kell. Milyen tanító az, aki ezt nem tudja? Mosolyogva jártam, hogy Perustica lakói könnyebben viseljék a fizetséget. És csak akkor értettem meg, testvéreim, hogy ez a mosoly Benkovszki Apostol mosolya volt.

És minden egyes ember a maga módján fogta fel mosolyomat: vagy a saját erőnkbe vetett bizakodást, vagy az égieknek a győzelem ügyében előre meghozott elhatározását, vagy valami nagy titok ismeretét látták benne, amely után nem illik érdeklődniük.

És akárhova indultam, akármerre jártam, mindenütt – az utcákon, a kerítések mögül – bizakodó, fénylő szemek vetődtek rám, cinkos mosolyok fogadtak vagy kísértek. Nap múlt el nap után így, s én egyre jobban korholtam magam ingadozásom és rövidlátásom miatt. És úgy tetszett nékem is, hogy valóban létezik valami, ami eldöntötte már a felkelés kimenetelét.

Időnként feltettem magamnak a kérdést, hogy ezúttal a perustaciaiak nem annak a hitnek a gyümölcseivel fizetnek-e vissza nékem ügybuzgóságomért, mely hitet éveken

át plántálgattam lelkükbe? De ez mégsem lehetett így, elképzelhetetlennek véltem, hogy mindez belőlem, vagy csak a bizottságból, vagy a tizedes csapatfőkből fakadjon . . . Lehet, hogy csodálkoztok is, életben maradt testvéreim, de az utolsó napokban Pavljo Hadzsivranev és Szpasz Ginev – mindkettő értelmes, éles szemű férfi, aki számos tekintélyes családot nyert meg az ügynek – minél inkább aggódott a közelgő vérontás miatt, annál nagyobb igyekezettel fojtotta magába félelmét, és ügyelt arra, nehogy a faluban valaki is észrevegye félelmüket.

Az egyik estén, miután széles körű árulás történt, és falvainkban itt-ott kirobbant a felkelés, a letartóztatások megelőzésére, a filibei mezőn túl vörös tüzeket láttunk. Az egész falu nézte a lángokat, de csak a vének morogtak. Kora reggel még Pavljo is érdeklődött nálam a tüzek felől. Azt mondtam neki, a török falvak égnek, holott mindketten jól tudtuk, hogy ott, a Szrednogoricban, a mezőkön túl, valamennyi falu bolgár. Pavljo úgy tett, mintha elhinné, és többet nem beszélt a dologról. Még meg is könnyebbült.

Szpaszt pedig én küldtem el azokban a napokban, hogy derítse fel, mi történik a legközelebbi bolgár falvakban, amelyek támogatására számítottunk a harcokban. Szpasz apja, amíg még élt, az itteni török birtokok termését szállította a piacokra, ezért a törökök nem bántották Szpaszt, és így sikerült mindenhova bejutnia. Két-három helyen feltartóztatták a török járőrök, de mindenütt akadt valaki, aki kezeskedett érte: »Engedjétek el, hé, ez a mi emberünk! Szpasz efendi, mi a helyzet maguknál?« Szpasz

lógó orral tért haza. Kérdésünkre, hogy mit látott, azt válaszolta:

– Azt láttam, hogy a tűznél és késnél semmi sem erősebb a világon ... Az egyik helyen megkérdezték tőlem, megyünk-e a halálba, mint ők, vagy török hitre térünk-e ...

– Te mit válaszoltál? – firtatta Pavljo.

– Azt, amit te is válaszoltál volna, Pavljo bátyám ... Jól tettem-e?

– Jól tetted, Szpasz.

És összeölelkezett a két férfi, mintha testvérek lennének. Volt is köztük valami kapcsolat, mivel Hrisztosz, Hadzsivranevék legkisebb, elhalálozott fia Szpasszal egyidős volt, de Jagodka, akit menyasszonynak szemeltek ki számára, Ginev házába került, és Szpaszhoz ment feleségül.

Élő bolgár testvéreim, volna még sok minden elmondani valóm, de töltényeink fogyófélben vannak, és nem tudom, milyen nap virrad ránk holnap – aranyló vagy fekete.

Meghalok anélkül, hogy megtudnám, mi történt a feleségemmel. Elkerült mellőlem még a harc első napján. Magzata már útban volt, hogy a világra jöjjön, ezért Vankát egy házban hagytam más asszonyokkal együtt. Kőből épült ház volt, erős és nagy. Nem gyullad ki, de a törökök gyorsan elvágták tőlünk az egész negyeddel együtt. A csorbadzsik asszonyai közül is akadt abban a házban, s félek,

nehogy a törökök velük együtt Vankának is megkegyelmezzenek, élve Usztinába hajtsák, s a fiam török faluban szülessék meg, miközben apja bajtársaival bolgár faluban leli halálát.

Perun isten dörög most „Mihály arkangyal"-nak szentelt templomunk felett. Jó nevet találtunk templomunknak, védnökünk mindannyiunk lelkét magához veszi. Legyen! Senki sem hajlandó megadni magát. A perusticaiak becsülettel akartak harcolni, s ha kell, becsülettel meghalni. Segítségükre voltam abban, hogy bátorságuk ne pazarolódjék el vaktában. Nem gyűlöletből kívántam azon az estén Deli Haszán Bajmánoglu és kísérői halálát. És hálás vagyok nékik, hogy a kellő órában jelentek meg. Ugyanis Perustica sorsa már nélkülük is meg volt pecsételve – Tâmrâslija emberei és az usztinai basibozukok révén. És ha a falu ártatlan is maradt, és térdre esett volna a szultáni kegyelemért, Memedaa már vonult ezer eltörökösített emberével, és közülük mindegyik jól tudta, miért szállt hadba. Végig akarták csinálni a dolgot, mivel már sok arany gyűlt össze Perusticában. Különben, mi hasznuk lett volna a törökösítésből?

Hát ezért jutott eszembe Rogljo, mondom, és jelöltem meg a férfiakat olyan jellel, amely vízzel lemosható, mégis átszáll a gyerekekre és unokákra. Ezzel a jellel nem lehet az embert újra eltörökösíteni, megzabolázni, vagy rabságra kényszeríteni. Nemhiába időztem Rakovszki és a Diakónus mellett, és nemhiába gyűjtöttem a legendákat. Miféle tanító is lettem volna én, Petâr Bonev, ha nem tudok valamivel többet testvéreimnél? És ha rám hallgattok –

amikor majd egyszer azokat emlegetitek, akik szabadságunkért életüket áldozták –, hozzám hasonlóként említsétek Deli Haszánt is . . . Ne feledkezzetek meg azokról sem, akik lelőtték a csorbadzsiknak a Vlaszovicára Tâmrâslijához menesztett küldötteit, bár mindmáig nem sikerült kiderítenem, kik voltak és miért tették ezt.

Rólam pedig lesznek jó és rossz mendemondák, és ha, teszem azt, valamilyen csoda folytán feleségem, Vanka, megmenekül a gyermekkel, valahol akadhatnak majd népgyalázók, gonoszok és rongy emberek, akik majd azzal vádolnak, hogy könnyűszerrel áldoztam fel az egész falut, mivel az enyéimet elmenekítettem távolra a tűzvésztől. Az effélék még más rágalmakat is szórhatnak rám, de ti élő testvéreim, idézzetek engem magatok elé, valahányszor csak eszetekbe jutok. És én boldogságtól repeső szívvel jelenek meg, mert megszoktam, hogy mindig emberek között legyek. És ha majd ismét láttok engem és átgondoljátok, hogyan és miért éltem, magatok döntitek majd el, mi az igazság rólam és mi nem. Ha pedig gyakrabban idéztek engem, Petâr Bonev tanítót, még sok hasznos tudnivalóval szolgálhatok nektek . . ."

Hatodik fejezet

I

A pénzeszacskó továbbra is halk, lágy susogást, fémes suttogó csengést bocsátott ki magából. Ez a csengés még egyre áramlott Iszmail aga ujjaiba, vére pedig széthordta teste minden porcikájába.

Az udvar mögötti utcácskában lópata dobogása hallatszott. Bizonyára Zakir közeledett a taligával. Csakhogy nem hallatszott a kerékabroncsok zörgése, ehelyett Iszmail aga füléhez rövidesen halk torokhangok dörmögése és a ló mellett lépkedő mezítelen lábak csoszogása jutott el. Nyomban megszűnt az aranycsengés áramlása a vérébe. A zacskó még jobban húzta le kezét, taszítóbbnak, tisztátalanabbnak hatott, mint az imént, s nem tudta, hová rejtse.

A kapu előtt elnémult a beszélgetés, majd az egész bejáratot kitöltő hatalmas lovas nyomult be rajta. A lovasnak le kellett hajolnia a kapu cseréppel födött boltozata alatt.

Abaposztóból készült ruhát viselt, mint minden hegyilakó, csak a színe nem volt a szokásos barnásszürke, hanem fekete. Feje köré egyszerű, fehér törülközőt csavart, amely, mint az igazhitűeknél általában, nem volt túlságo-

san tiszta. Vagy nagyon fiatal lehetett, de hirtelen növésű, magasságához nem illő törzzsel. Vagy pedig öregedő, fehér hajú férfi, akinek nagyon szőke legényarca, ritkás szakálla és almapiros orcája volt. Magabiztosan ült a nyeregben, széles öv fogta körül a derekát, benne számos gyöngyháznyelű pisztollyal, késsel, bal és jobb oldalán is egy-egy görbe karddal, a vállán pedig hosszú puskával.

Két embernek is elegendő fegyverzet volt ez, és Iszmail aga először látott ilyen csodát. Lassan felállt a jácintágyásban, hogy a jövevényt útjára küldje, ám akkor ötlött szemébe a lovas lábánál a kengyel gazdag, meghökkentő, aranyló fénye. Aranyak, aranyló gombok ragyogtak a kantáron, az övén.

„All-lah – fohászkodott magában Iszmail aga. – Ő lenne az?" – És akkor már fenségesnek látta a lovast. Mintha csak távoli ükapját, Altunszpahilt látta volna maga előtt. Tőle megmaradt, hasonló felszerelés lógott emlékére a falakon bátyja otthonában, szétmállott, az öregségtől széttöredezett szíjakon. Híre járta, hogy a nagy birodalomban csak egyetlen ember – egy régi szláv nemzetség utódja, akit Altunszpahil erőszakkal törökösített el, s aki pásztorok, nyájak, kopár hegycsúcsok felett uralkodott – hordott még ilyen viseletet. A felszerelésen hajlékony és fekete volt a bőr, hogy kiemelje az arany csillogását. „Ő az! Tâmrâslija!" – ujjongott magában Iszmail aga.

Tâmrâslija hátrafordult, és bolgár nyelven kiáltotta:

– Gyorsan!

Vagy tíz ember futott egymás után az udvarba, de mindegyik távol tartotta magát a ló farától. Hegyeik kö-

zött, a keskeny ösvényeken, ahol csak a kecske járt, a ló ritka állatnak számított, és féltek tőle. Mezítláb jártak, szintén abaposztó zekét és nadrágot viseltek, csak kopottabbat és barnásszürke színűt. A derekukra csavart régi bőrövükön minden színben – a vöröstől a zöldig – rézgombok pompáztak.

Tâmrâslija kezével az épület, az istállók, az udvar felé mutatott, és abban a pillanatban vette észre a jácintágyásnál némán álló Iszmail agát. Tekintetük találkozott. Tâmrâslija kinyitotta száját, majd becsukta, anélkül, hogy valami hangot hallatott volna. Iszmail aga úgy érezte, hogy a másik is észrevette, milyen emberrel van dolga.

– Ki ez? – kérdezte érthetően, bolgár nyelven Tâmrâslija, és tovább figyelte az agát.

– Ki vagy? – kiáltott oda az egyik gyalogos, elindult Iszmail aga felé, de félúton megállt. – Ki vagy, és honnan jöttél?

– Ben, Iszmail aga[10] Ibrahim bej Mirza Altunszpahil Szulejmanoglu – felelte büszkén Iszmail aga és törökül megkérdezte: – Sziz kim sziniz? Burda nasil is var?[11]

A gyalogos meglepetten fordította fejét hátra, s leste, milyen parancsot kap. De Tâmrâslija némán ült a lovon, összehúzta szőke szemöldökét, s kissé előredőlt, mintha csak jobban akarná szemügyre venni azt az embert az ágyásnál.

– Nem értjük – bökte ki bolgárul. – Ki vagy te?

[10] Én, Iszmail aga (törökül).

[11] Ti kik vagytok? Mi dolgotok van itt (törökül).

Iszmail aga komoran mosolygott.

A gyalogosoknak nem akadt ügyes-bajos dolga a törökkel. Nyájaiktól valószínűleg csak akkor váltak meg, amikor erre a véres vállalkozásra indultak – ismét a bolgárokhoz. Nem is tudhattak törökül. Az ilyen Tâmrâsliják számára pedig a tudatlanság dísznek és politikának számított... Ugyanis a filibei és isztambuli nagytudású méltóságok megbecsülték őket úgy, ahogy voltak. Ott úgy vélekedtek, hogy nincs az a külső kormányzó, aki a hegyekben ilyen súllyal tudná képviselni a szultán dicsőségét, mint az effajta erős, betört, majd később kegyekben részesített, a saját bandájához közelálló, és vele szót értő ember. És ezek a Tâmrâsliják ügyeltek is arra, hogy megtartsák a közelséget a pásztorokkal, mert az értéküket magasabbra emelte, mintha akár a síkságon lakó nemes török nagybirtokosokkal lettek volna kapcsolatban. Vajon a megszégyenítő emlékektől tartottak, attól, hogy személytelenné, súlytalanná válnak, anélkül, hogy belsőleg igazán egyenrangúaknak tekintenék őket?

– No, menjél isten hírével! – szólt hozzá Tâmrâslija, és tovább figyelte őt, kissé előredőlve lován. – Dolgunk van itt.

„Oh-hó!" – mondta magában Iszmail aga. Amióta csak megnyerték Allahnak a Tâmrâslijákat, soha közülük egy sem tett eleget az Usztinába szóló sokszori meghívásoknak, és egy Szulejmanoglu sem kapott meghívást Tâmrâsba. Csak a jó egészségre és jó termésre vonatkozó üzenetek és kívánságok érkeztek ide is, oda is, jókora késéssel és megporosodva, az alkalmi utazók révén. És a kü-

lönbségek köztük ahelyett hogy csökkentek volna, inkább növekedtek: a szpáhik leszármazottainak és az egész vidéknek inkább arra volt gondja, hogy a kialakult rend és szokások keretében nyugodt életet folytasson, a körülmetélt Tâmrâsliják viszont vérszomjasan azt lesték, hogy történjék valami. Elsőnek özönlöttek oda, ahol lázadás tört ki, hogy megnyugtassák magukat azzal a balzsammal, amelyet az idegen vér, az idegen arany, a Portának tett szolgálatok és a valódi igazhitűekkel szemben tanúsított arcátlanság szolgáltatott számukra, mert az igazhitűeknek szinte a szemükbe mondták: „Rendben van, tudjuk, mifélék vagytok, de mit tehettek velünk, ha most akár a pofátokba köpünk?"

2

Ez így történt általában, csakhogy Memedaa ma nem akárkivel került szembe. A jácintos ágyáson állva, Iszmail aga Ibrahim bej Mirza Altunszpahil Szulejmanoglu büszkén, fennhangon ismételte meg nevét, és szigorú hangját a következőképpen illett volna értelmezni: „Én ma itt annak a nevét viselem, akinek egy életben hagyott gyaur bán ükunokái az életüket, új hitüket és hatalmukat köszönhetik!" Ismét megkérdezte török nyelven, kik ezek a jövevények, mi keresnivalójuk van itt, sőt az utolsó szó után még úgy állt magasba tartott fejjel, mintha tovább akarna kérdezni. Tudta, hogyan látja őt a szembenálló kék szeme, tudta, hogy nem mondhatja ismét: „Nem értjük."

Néma kérdései tovább röpködtek a lovas felé, s Iszmail aga élvezettel figyelte zavarát.

Nagy és régóta kísértő élvezet volt ez – nagy és régi, mint a gyűlölet, amelyet nem törölt el a törökösítés, ellenkezőleg, csak nőtt azóta –, arcátlan magatartásával a hegyilakó pedig csak még szította – s amely ott zúgott Iszmail aga fülében, halántékánál lüktetett, s megrészegítette, mint a szerelem. Bolgárul is feltette volna kérdéseit, de Memedaanak illett őt megértenie törökül, és törökül kellett volna válaszolnia is. És Iszmail aga harmadszor megkérdezte:

– Burda nasil iş var?[12]

– Kezdjétek! – adta ki hirtelen a parancsot embereinek a lovas, mintha mit sem hallott volna, és kezével ismét a ház, az istállók, az udvar mélye felé intett. – Gyorsan!

Iszmail aga lába alatt megingott a föld, mindazzal, ami rajta volt. Szédültében behunyta a szemét, s amikor kinyitotta, csodálkozva látta, hogy semmi sem omlott össze, semmi sem dőlt a földre. De a világ már nem volt ugyanaz. A lovas már nem állt a bejáratnál, hanem az egyik szobába készült belépni. Nem is nézett Iszmail aga felé.

– Megálljatok! – kiáltott utána az aga bátortalanul. Bolgárul kiabált, és a mindenütt kutató gyalogosokra is ráförmedt: – Kik vagytok? Mit kerestek? – Kiáltozott, de közben bizonytalannak érezte maga alatt a talajt, s megértette, hogy a Szulejmanogluk nem diadalmaskodhatnak ismét a Tâmrâsliják felett. Valójában talán sohasem győzték le őket.

[12] Mit csináltok itt (törökül).

Hadzsi Vranjo az égen figyelt valamit és nem tudni, megértette-e, hogy megváltozott a világ.

– Mi keresnivalótok van itten? – kiabálta Iszmail aga. – Miért hallgattok? – És maga is tudta, hogy Tâmrâslija így értelmezi szavait: „Memedaa, kérlek, ne feledd, ki áll előtted, és ne sértegess tovább. Meghátráltam, amennyit hátrálhattam. Most engedjél te is. És menj innen!"

– Iszmail aga Szulejmanoglu? Jól hallottam az imént?

– Igen – szorította össze a fogát Iszmail aga.

– Iszmail aga! – ismételte nehézkesen a lóhátról a hatalmas törzsön nyugvó pirospozsgás legényfej. Ez már elegendő volt, most már ismét tudatában volt, ki áll előtte és világos, kíváncsi kék szemét le nem vette róla. – Milyen szerencse, mi? Hm . . . azért jöttem ide, mert keresem a főkolomposokat . . .

– Miféle főkolomposokat?

– A gyaurokét.

– Itt nincsenek gyaur főkolomposok – vetette oda Iszmail aga.

– Nagyon jó – bólintott Tâmrâslija. – Éppen azért jöttünk, hogy meggyőződjünk erről.

– Nincs miről meggyőződnötök, én már megnéztem.

– Mikor?

– Most az imént.

– Jól megnézted?

– Jól.

– Mindenütt?

– Mindenütt.

– Tehát tudtad, Iszmail aga – mosolygott a legény a

lovon –, tudtad, hogy itt komitácsik rejtőzködnek, azért kutattál . . .

A vér elöntötte Iszmail aga fejét, és egy pillanatra elnémult.

– És az kicsoda? – mutatott Memedaa Hadzsi Vranjóra.

– A ház gazdája – válaszolta erőlködve Iszmail aga, s közben alig hallotta vére vésztjelző, doboló zúgásán keresztül saját elhalkult, rekedtté vált hangját. – Hadzsi Vranjo apó, a falu véne, régi barátom, megbízható ember . . .

– És az ott a kezedben?

– Ez? Ez? – bámulta döbbenten a pénzeszacskót Iszmail aga. – Ez Hadzsi apó vagyona . . . Megszámoljuk . . . Rám bízta . . . – A lovas vele szemben vigyorgott. Iszmail aga elnémult, megdöbbenése és felháborodása vad dühhé vált. Hallotta saját magát törökül üvöltözni: – Bu bezim is? Kaş burda![13] – Aztán elhallgatott, és halkan hozzátette bolgárul: – Távozzatok innét, amíg szépen mondom. Semmi keresnivalótok itt. Menjetek.

– Ha szépen mondod, elmegyünk – mondotta Memedaa –, a Tâmrâsliják figyelembe veszik barátaik kérését. – Intett a gyalogosoknak, hogy hagyják el az udvart, s azok egyik a másik után indultak a kapu felé, távolról megkerülve a ló farát. – Csakhogy mindenekelőtt, mi, Iszmail aga, Allah, a szultán, a birodalom szolgái vagyunk – növekedjék, és terjeszkedjen dicsősége az egész világon!

[13] Ez a mi dolgunk! Menj innen (törökül).

– Növekedjék, és terjedjen dicsősége . . . – ismételte utána Iszmail aga.

– Az a baj, hogy egyes igazhitűek egykori érdemeikben túlságosan is bízva, nem átalkodnak kezet és kegyelmet nyújtani a gyauroknak! Ezért a közelben leszek. Ne vedd rossznéven, Iszmail aga. Ilyen idők járnak. Ha mindannyian teljesítettük volna kötelességünket, nem tör ki a lázadás. És még valamit: Hadzsi Vranjo nagyobbik fiát, Pavljót, nem találták a templomban az elesettek között. Holtteste nincs ott . . . Lehet, hogy feléledt . . . Vigyázz, Iszmail aga, ne keveredj jobban bele ebbe a dologba!

A gyalogosok már kint várakoztak. Az utolsó szavakat Memedaa halkan, nyájasan, de figyelmeztetőn ejtette, s közben a földet nézte. Aztán megsarkantyúzta lovát, a paták hangos csattogása közepette egy helyben megfordult vele a kapu felé, lehajolt, hogy elférjen a kapu íve alatt, és eltűnt anélkül, hogy elmondta volna jókívánságait, ahogy elváláskor illendő, s anélkül, hogy akár egy pillanatra is újra szembenézett volna Iszmail agával.

Sokáig álldogált a jácintos ágyásban Iszmail aga, sokáig bámult a kapu felé fordulva, jóformán meg sem értve mindazt, ami elhangzott. Úgy érezte, ez az igazságtalan sérelem és halálos sértés – amely durva, háziszőttes és aranygombokkal díszített darócba és szattyánbőrbe volt öltöztetve –, óriási fekélyként kúszik és terebélyesedik el lelkében, környös-körül betölti az udvart, a múltat és jövőt.

A Hadzsi pedig a puha földön fekve továbbra is makacsul bámulta az eget, a szája szögletében előbuggyanó

vér pedig az alvadástól közben megvastagodott, megduzzadt, és eltűnt valahol a vénember sötét szőrzettel benőtt füle mögött.

3

Az öreg mintha suttogott volna valamit, mintha hívta volna, és Iszmail agának kapóra jött, hogy segítenie kell barátján. Így könnyebben el tudta hessegetni a sértegető ábrázatát, s a gondolatot, hogy sohasem lesz alkalma, hogy méltóképpen megfizessen Memedaának, el tudta hárítani újabb bajok rossz előérzetét, amelyek mintha a közelből leselkedtek volna rá. Szívesen vette, hogy most máson kellett segítenie.

Letérdelt az öreg mellé, nyitott szeme fölé hajolt, miközben a nehéz pénzeszacskót szorongatta, és ismét kergette róla a legyeket. Egész rajnyi lepte el közben.

– Pavel, először is én, becsaptalak, kuzum[14] – mondotta váratlanul és türelmetlenül Hadzsi Vranjo, és szeme az arcát legyező kéz mozgását követte. – A Tanítót pedig később . . . Én . . . Én . . . meg kellett volna mondanom neked, kuzum . . .

Iszmail aga elhúzódott, de az öreg a kezét kereste. Feléje fordította fejét, jó ideig nézte őt ilyen módon, anélkül, hogy látszott volna, megismeri-e, vagy sem, aztán keserű mosoly jelent meg arcán, és ismét az ég felé fordította szemét.

[14] Báránykám (törökül).

– Számolunk, Iszmail aga? – kérdezte ezután.

– Számolunk, Hadzsi apó – válaszolta Iszmail aga.

– Meg kellett volna félemlíteni őket, Iszmail aga – sóhajtott az öreg.

– Kiket kellett volna megfélemlítened?

– A fiaimat.

– Miért?

– Hogy ne járjanak a fellegekbe, hogy . . . – Az öreg halkan feljajdult és összeszorította az ajkát. – Az embernek az a – ada-tott meg . . . hogy a sa-rat tapossa a földön . . .

– Fáj? – kérdezte Iszmail aga.

– Kiújul. Mikor jön a kocsi, Iszmail aga?

– Nemsokára.

– Hiába vigyáztam rájuk, gyerekek maradtak . . . megfélemlítetten kellett volna élniök, rájuk kellett volna ijeszteni . . . A félelem, Iszmail aga, olyan, mint az írás, lehetővé teszi, hogy az ember többet lásson, mint a többiek . . . Erőt ad . . . akármilyen is a hatalom . . . Török, vagy bolgár . . . Akármilyen is volt az . . . Vedd elő a pénzeszacskót!

– Elővettem – válaszolta Iszmail aga, és csodálkozott, milyen könnyedén beszél az öreg.

– Kezdjed, Iszmail aga . . . Allah előtt . . . Várjál csak: hallottad-e ki ölte meg a Memedaahoz küldött hírnökeinket . . . A Vlaszovicára küldött hírnökeinket, mi?

– Nem hallottam a hírnökökről . . . Miért küldtétek oda őket? Miért azokhoz? . . .

– Semmi, semmi, kezdd el, Iszmail aga!

Iszmail aga a zacskó alá tartotta tenyerét, és az arany egy része örömtelenül hullott a kezébe. Az ismert reszkető csengés ezúttal nem hatolt keresztül a bőrén, és vére nem hordta szét erein keresztül az egész testébe.

– Kezdjed – szólt elhalkuló hangon az öreg.

Az első érem tompán puffant a porban, a második hideg csörrenéssel hullott fölé. Eleinte Iszmail aga minden számot kimondott, a számolást később a pénzdarabok csengése helyettesítette. Az aga csak a tízeseket jelentette be: „Húsz, harminc." Szemét behunyva, Hadzsi Vranjo nehezen szedte a levegőt, és mintha ismételte volna magában a tízes számokat. A nap nyugovóra tért, és sugaraiban a hulló aranyak hangja lassan-lassan csengővé, a pénzdarabok pedig színessé váltak. „Negyven, ötven" – szólt Iszmail aga.

– Várj! – nyitotta ki szemét az öreg. – Ez osztrák volt?

Iszmail aga odahajolt.

– Osztrák – válaszolta meglepetten.

– A Monarchiából . . . Az uzundzsovi vásáron megjelent egy ember . . . Vásárolt, vásárolt . . . Szézám-magot, diót . . . A kocsija meg olyan, hogy négy paripa van elébe fogva, sok rugóval, belülről meg csupa bársony. Hintónak hívták . . . Egy szerb asszonyt vett feleségül . . . És menynyi osztrák arany volt nála! Egy egész kocsi-karaván indult el utána . . . Na, folytasd!

„Hatvan . . . hetven . . . – sorolta Iszmail aga. – Nyolcvan . . ." Az aranylírák közt nem kevés napóleon akadt és még öt osztrák arany került sorra, és egy aranydukát is – a hetvenkettedik csörrenésre. Minden egyes ritkább

éremnél az öreg megrezzent, a hetvenkettediknél mocorgott, fel akart könyökölni.

– Ez a dukát, Iszmail aga . . . ez a du-kát . . . – kezdte rekedt hangon, de hirtelen előrehajolt, torkából bugyborékoló hang tört elő, szava elakadt, majd meglepetten, nagyon meglepetten és fáradtan körülnézett, turbánja legurult a fejéről. Fedetlen tarkója a puha porba puffant, teste megremegett, megfeszült, és mozdulatlan maradt.

– Merdiven dünya! – motyogta elgondolkodva Iszmail aga, miközben még néhány érmét lehullajtott a megszámlálatlan aranyból. Aztán riadtan abbahagyta. Egykettőre összeszedte az érméket a zacskóba, gyorsan lement a pincébe, és elásta a tízabroncsos nyolcadik hordó alá. Lábával megtaposta a földet, majd megnyitotta a csapot, s egy kis bort eresztett arra a helyre, hogy ne lássék a friss ásás. Mindezt kapkodva csinálta. Allah színe előtt csak megőrzésre adták át neki ezt az aranyat, és félt tőle. Ez eszébe juttatta azt, ami miatt visszatért ide Gorkiból. Emlékeztette Memedaa fenyegetéseire is, és az öreg szörnyű gondolataira a megfélemlítésről . . . És különben sem volt szüksége erre az aranyra. Akadt neki sajátja is elég, és a rosszullét kerülgette.

Később, amíg Zakirra várakozott, lezárta a halott szemét. Kihozott egy takarót a szobából, és lefedte vele. A kútból vizet mert, hosszan mosakodott, s ezt úgy végezte, hogy közben nem nézett sem a halottra, sem a kútvályúra.

4

Nemsokára meghallotta a tábori müezzin kiáltását, térdre ereszkedett, és megkezdte a szertartásos hajlongásokat. Miközben ritmikusan meg-megérintette homlokával a földet, és újra fölegyenesedett, egy pillanatra sem tudott istenéhez őszintén fohászkodni. Nem jutott eszébe, mit kíván neki meghálálni, mit szeretne tőle kérni, és az ima végén csak azt mormogta:

– Te vagy a tanúm, uram, hogy semmit sem vettem el!...

A szekeret, mihelyt meghozták, azonnal visszaküldte, de egy pillanat múlva átvillant az agyán, hogy szüksége lesz rá, egy kiáltással megállította az embereket, és a szekeret Gorkiba küldte. Úgy számított, hogy az úton majd utoléri. Még nem tudta, hogyan rendezi el dolgát az öregasszonnyal, annyit azonban már tudott, hogy a gyermekkel együtt Usztinába kell kerülnie. És valamelyik nap elhozza majd az öregasszonyt ide, Perusticába, hogy lássa vagyonát érintetlenül, és teljesen bizalmába fogadja. Most nem volt kedve végiggondolni, miért kell így eljárnia. Rosszul érezte magát, és utolsó elhatározására sem akart visszaemlékezni, amely a kivágott erdő bokrai között fogant meg benne.

Megparancsolta Zakirnak, ássa meg Hadzsi sírját ugyanabban a virágos ágyásban, ahol most az öreg a meleg takaró alatt nyugodott. Amikor elérkezett az ideje, hogy a sírba eresszék, Zakir megmosta az öreg kezét és

arcát, megtisztogatta ruháját, és Iszmail aga akkor látta utoljára barátját.

Arca szürke volt, ezekben a napokban teljesen összeaszott, beesett és ettől orra – ez a hosszú, éles, alul vastag orr – a harkály csőrénél is erősebbnek látszott. Színtelen ajkát soha el nem múló erőlködéssel szorította össze, mintha még egyre azért küszködne, hogy felálljon és folytassa eszelős útját. „Milyennek látszom majd én?" – tűnődött Iszmail aga, és szomorúan állapította meg, milyen lassan, kínosan és kétségbeesetten hal meg az ember, milyen lágy lesz, mennyire szétesik ezután. Zakir is majd lágy lesz, csak elégedettebb. Saban aga pedig, a fivére, az is meglágyul, csak mérgesebb lesz ... És Tâmrâslija? Iszmail aga nem tudta őt holtan elképzelni. Az a nyájas és fenyegető hang, az a földre szegezett kék szem, amíg a szája mozgott, a szemhéj, amely mint sírkő borult szemére, mindebben sok közös volt a halállal, de nem személy szerint Memedaa halálával.

Iszmail aga hallgatózott, majd körülnézett, és ismét észrevette a fekete varjakat, a diófa ágai közt a leszálló alkonyt. Rossz előérzetek kínozták. Megparancsolta a szolgának, hogy fejezze be egyedül a halott elhantolását, hogy maradjon ott még két napig, aztán indult a lovához.

Mielőtt a nyeregbe vetette magát, búcsúképpen még egy pillantást vetett a holttestre. Most a megfeszült ajak és a csőrszerű orr mintha bátorították volna: „Indulj csak, nincs semmi borzalom a túlvilágon. Nem szabad ezen annyit gyötrődni. A halál nem olyan szörnyű." – Mintha

ilyeneket mondott volna. És emlékeztette őt valami hasonló, régen látott és elfeledett, vagy egyáltalán nem látott, de egykor feltétlenül létezett arcra, és arra gondolt, hogy Altunszpahil idejében az ő hozzátartozói is bizonyára hasonló módon távoztak az élők sorából.

Hetedik fejezet

I

A tisztás soha nem látott csodával fogadta az embert: hunyor, veronika és kakukkfű virágzott egymás mellett, köztük szamóca ért, anélkül, hogy megpirosodott volna, de a legfontosabb a kakukkfű, mivel az a menyecske, aki tudja, hogyan kell használni a kakukkfű virágát nyáron, tavaszvégre magzatát várja a világra. Szülni meg kell, inkább, mint bármikor eddig, istenem, mennyire kell szülni, győzni nem lehet, Úristen, s hol van az a kakukkfű, hol bújt meg?

Hirtelen kutyák rohantak rá egy se vége, se hossza tisztáson, ahol teremtett lélek nem akadt segítségéül. Valamennyi kutya fekete volt, teljesen fekete, egyet, egy fehér fejűt kivéve, amelyik nem ugatott, hanem a többi kutya mögött futott, és keservesen vonított. Kövekkel dobálta őket, de a kövek könnyűnek bizonyultak, nem röpültek messzire. A kutyák meg csak rohantak és rohantak. A kövekre rá sem hederítettek, szét akarták őt szaggatni, de nem, nem teljes egészében marcangolták volna szét, tudta, hogy lidércek, a torkát harapják át, és csak a vérét szívják ki, majd átugrálnak felette, hogy ő is hozzájuk hasonló

lidérccé váljon. Ekkor keresztet vetett, új követ hajított a kutyák felé, csakhogy nem kő, hanem fejsze volt az, látta még, amikor leesett, s éppen a fehér fejű kutyára, amelyik keservesen vonított. A kutya sírva fakadt: „Miért öltél meg, Hadzsi anyó? Én nem akartam rosszat neked, a többi ebet is arra kértem, hagyjanak békén téged. Miért öltél meg?" És akkor Hadzsi anyó elindult eme kutyához, a fekete ebek ekkor már megbékéltek. Utat adtak neki maguk között, és szemrehányóan néztek rá. Akkor két kutya maradt mellette – az egyik teljesen fekete, a másik meg a széthasított fejű. A fekete megszólalt: „Miért ölted meg? Ez volt a legrosszabb kutya, mit teszek most nélküle?" „Hogy mondhatod a legrosszabb kutyának – csodálkozott az anyó –, mikor nem akart megharapni!" „Csakhogy a jó kutya mindig harap – magyarázta a fekete eb. – Eddig ő volt a legrosszabb, és miből fogja ezentúl a gazda látni, mennyire jó vagyok én?" Hadzsi anyó már simogatta a sérült kutya fejét, amely nem vérzett, és a hasadékot agyaggal tömködte be, és megnyálazta az agyagot, hogy a hasadékban a tömés sima legyen. „Ne tömd ki a hasadékot agyaggal – kérte a fehér fejű kutya –, az agyag fekete, a fejem már nem lesz olyan, mint régen, fekete folt támad a szemem között meg a homlokomon." Az anyó látta, milyen szörnyű az a folt, de csak kenegette tovább, és így szólt: „Mit tegyek, mikor csak te maradtál meg nekem egyedül." „Miért csak én?" – kérdezte a kutya. „A törökök megöltek mindenkit, akit az enyémnek mondhattam: Todort is, Naszjót is, Pavljót is . . ." „Nem, nem, van közöttük egy, akit a törökök nem gyilkoltak meg." „Ki

az? Ki?" – kiáltotta az öregasszony. „Én nem tudom – válaszolta a fehér fejű kutya –, te vagy az anya, nem tudsz rájönni, melyik lehet?"

Valóban ő volt az anya, és nem sok kellett volna ahhoz, hogy rájöjjön, kije maradt életben. Ott motoszkált a fejében, de nem tudott onnan előjönni, viszont mindenképp látnia kellett volna, hogy ráismerjen. Talán a fejszét kellene felhasználnia, lyukat ütnie a fején, hogy előbújhasson, de attól félt, hogy széthasad, és senki sem segítene rajta, az meg ott benn fulladozott, mint a magzat, amely nem bír a világra jönni, és minden olyan élettelen volt körülötte a mezőn, vagy a házban, vagy a templomban, míg végül valaki közeledett a távolból feléje nyújtott karral. Futott. Gyerek volt-e, férfi, Todor, Naszjo, Pavljo, vagy valaki más az övéi közül? „Anyám, nem ismersz meg? – szólt hozzája és megállt. – Elfeledtél már engem?" Hrisztosz volt, Hrisztoszka, sem a kisebbik fia, sem a nagyobbik, csakhogy őt nem a törökök ölték meg, még akkor halt meg, amikor ő még fiatalabb volt, és még tartott a rabság. „Hrisztosz – szólt hozzá Gjurga –, honnan jössz, gyermekem?" „A semmiből, anyám – válaszolta –, már sokszor akartam jönni, de nem bírtam, nagyon messze van a falunk. Lentről rövidebb az út és most te látogattál meg engem. Csak a nevemet felejtetted el: Én Mohamed vagyok. Hát nem a török istennek ajánlottál engem?" „Istenem, bocsáss meg – esedezett Gjurga –, három fiút áldoztam fel neked, három menyet és annyi unokát, bocsáss meg ezért az egyért, a testvérei nevében." „Anyám, tudod-e, én is meg akarok esküdni, mint ők." „Hogyhogy,

fiam, ideje van-e most az esküvőnek, és honnan is vennéd a menyasszonyt?" „Éppen, hogy most van ideje, anyám! Emlékszel-e Jagodára? Mikor még életben voltam, együtt jártam vele iskolába Bonev tanítóhoz. Olyan hosszú szőke hajfonata volt, hogy a sarkáig ért, akár egy tündérnek . . ."

„Merre vagy, Jagoda?" – kiáltotta Hrisztosz, miközben összeölelkezett Csesztimencsevvel. „Itt vagyok" – válaszolta Jagoda. A leány az apró gyerekeket az egyik sarokba terelte össze, és fejükre pokrócot borított, hogy ne lássák a holtakat. Hat gyerek volt így betakarva pokróccal. A hetediket, akit szintén betakart, a karján tartotta. „Házasodjunk össze, Jagoda – ajánlotta Hrisztosz –, hisz' én is esküt tettem. No, isten veled!" Elővette a kését, hirtelen mozdulattal a lányba döfte, félrerántotta a pokrócot, kését a magasba emelte, másodszor is lesújtott, majd ismét . . . Hiába rángatta őt az anyja, hiába tépte a haját, hiába jajveszékelt, hogy ezek a gyerekek nem tartoznak hozzá, s hogy már mások megölték őket . . .

2

– Ne tedd, ne tedd, nem a tieid – kiáltotta még egyszer Gjurga, izzadtan és konyökére támaszkodva, bár már homályosan derengett előtte, hogy mindennek vége, és mivel az álom véget ért, nem látta maga mellett sem a gyerekeket, sem Jagodát, sem Hrisztoszt. Főképp Hrisztoszt

kereste. Ő hiányzott a legjobban. A világ üresnek látszott Hrisztosz nélkül.

Megszomjazott, és ismét ivott a tömlőből.

A nap lenyugodott és most csak egy rózsaszínű, a komor hegyek mögött minden meglévő sugárzást és fényt magába gyűjtő felhőcske világított hideg fénnyel a jácintillatú égen. Gjurga megborzongott a hidegtől, majd körülhordozta tekintetét a tisztáson, a bokrokon, a gyermeken, aki még egyre aludt, és ekkor észrevette, hogy nincsenek egyedül. Egy kutya telepedett le a közelükben: kicsiny, korcs, satnya jószág – juhász fajta. Szürke bundáját fehér foltok fedték, fejének egyik fele is fehér volt. Pofácskáját mancsai közé dugva feküdt, és egyenesen az öregasszony szemébe nézett.

Nem volt azonos a felhasított fejű kutyával. Lehet, hogy gazdái halálát követően elcsavargott a mezőn, emberekre vágyott, nyilván nem akármilyenekre, s amikor megérezte, hogy itt bolgárokra talált, csatlakozott hozzájuk, mint sajátjaihoz. Bizakodón pislogott az asszonyra, készen, hogy odaszaladjon, ha hívja, s egy kis simogatást várt. Gjurga nem zavarta el.

Évekkel ezelőtt gyakran gondolt Hrisztoszra, különösen, amikor Jagodát férjhez adták Szpasz Ginevhez. Akkoriban sokat sírt, sőt egy alkalommal még álmodott is arról, milyen lakodalmat rendezett Hrisztosz és Jagoda számára. Hrisztosz még legénysorban volt, amikor elvitte a halál. Azt megelőzően, ő, az anya, figyelgette, hogyan cseperedik fel az a leányka az alsó negyedben, mivel a tapasztalt szem idejében felfedezi, milyen virág fakad a

bimbóból, és milyen gyümölcsöt fogan a virág. Úgy, egyebek között, olykor-olykor kérdezősködött Hrisztosznál Jagoda felől, amíg a fiú szeme meg nem akadt rajta. Időről időre megjelennek a világon olyan csodálatos lények, mint Jagoda és az Úr nem nézi, kinek az otthonába hoznak magukkal ragyogást. Jagoda a gulyásnak volt a gyermeke, de mindenki tisztában volt vele, hogy ez tévedés, és hogy egy napon sor kerül a tévedés helyrehozatalára. Hadzsivranevék, vagy pedig Ginevék köszörülhették ki a csorbát. Mert az efféle hiba helyreigazításához tekintélyes vagyonra és derék legényekre volt szükség, és csak a két család rendelkezett egyidejűleg mind a kettővel. Hrisztosz és Szpasz együtt léptek a legénysorba. Egykorúak voltak.

A két család nem követelt hozományt fiaik számára. Egészséget, észt, szépséget igényeltek, hogy az utódok élvezhessék jólétüket. A falu ismert náluk gazdagabb családokat is, de betegség, gyűlölködés, iszákosság mérgezte meg őket. Minden vagyonukat orvosokra, cédákra és kocsmázásra herdálták el. Ki akadályozhatna meg egy fiatal kereskedőcskét, akinek Isztambulban sikerült zsebét aranyakkal megtömnie, hogy belékóstoljon ebbe is, abba is, ha a legjobbat nem találja meg otthon? És hát van Úristen, és vannak papok, hogy gondoskodjanak a lelkekről, a vagyonról, az utódokról, de adjátok nekünk Jagodát, hogy nyugodtak lehessünk az egyik meg a másik meg a harmadik dologban is. Hozomány? Vigye ördög! Becsületére legyen mondva Hadzsi apónak, Uramisten, hogy egy rossz szót ebben az ügyben ki nem ejtett, és bocsásd meg neki,

ha bármi bűn terheli lelkét. És Jagodának is bocsáss meg, és Szpasznak is bocsáss meg, Uram . . .

– Kiskutya – szólt az állathoz, amely továbbra is a szemébe nézett –, ki küldött hozzám? Miért jelentkezett nekem Hrisztosz egy ilyen napon? Hrisztosz, Hrisztosz, ha életben is maradsz, kisfiam, csak a mai napig élhettél volna . . . Tudtál volna-e a késsel úgy bánni, ahogy láttalak? Szpasz tudott, fiam, magam láttam . . . Elfelejtettem üdvözletemet küldeni neked általa . . .

Megpróbálta ismét felidézni magában Hrisztosz emlékét: mint csecsemőét, mint kisiskolásét, amikor a gyerek a vizsgák idején – Cirill és Metód napján – megmutatta, hogy többet tud minden más gyereknél, de hogy miket tudott, miket felelt, arra már az öregasszony nem emlékezett. És ismét látta őt a késsel: „Merre van Jagoda?" „Összeházasodunk, Jagoda? . . ."

3

– Hol vagy, Jagoda? – kiáltotta Szpasz. Már eldobta üres tölténytáskáit meg puskáját, és búcsúzóul összeölelkezett Csesztimencsevvel. A puskaportól olyan fekete volt, mint egy szénégető.

– Itt vagyok – válaszolta Jagoda a sarokból, ahol Gjurga anyóval tartózkodott. A gyerekek fejét pokróccal takarta be. Hat gyerek volt így pokróccal betakarva, a he-

tediket, akit szintén betakart, a karján tartotta. Lassan felállt a pokróc mellett, és némán a férjére tekintett.

– Jó asszony vagy, Jagoda – kezdte a férfi. – Okos! – és felesége mellé ült. – Tudod, én is esküt tettem, együtt a többiekkel . . . Ülj csak le!

Jóváhagyóan némán bólintott, de nem ült le. Odakinn a törökök még egyre lövöldöztek, de már a közelből hallatszott kiáltozásuk. És hallatszott futkározásuk is. Kocso ismét az elesettek tölténytáskáiban keresgélt.

– Mi itt esküdtünk meg, Jagoda! Emlékszel?

– Mindenre emlékszem, Szpasz.

– Hála apának, aki fiatalon összeházasított bennünket. Élhettünk is.

– Hála neki.

– Édes volt az életem veled, Jagoda, de legédesebbek ezek a húsvéti napok voltak. Megesküszünk még egyszer, Jagoda?

– Ahogy mondod, Szpasz, ha nem lehet másképp . . .

– Sehogyan sem lehet. Nem akarok rabgyerekek atyja lenni. Nem tudtuk befejezni ezt a nagy ügyet, legalább méltó emléket állítsunk neki.

– Eskess, Szpasz – mondta ki Jagoda. Gjurga anyóra tekintett, enyhén meghajolt előtte, keresztet vetett, megcsókolta a kést tartó kezet, és összeszorította a szemét. – Először engem. – A férfi is behunyta szemét, vaktában sújtott a késsel, de oda talált, ahová kellett, és Jagoda a lába elé rogyott.

Ezután Szpasz félredobta a pokrócot, nézte, nézte a gyerekeket, majd ismét behunyta szemét, és kése megvil-

lant egyszer, még egyszer . . . A nagyobbacskák elébe léptek, majd a férfi anyjuk mellé fektette, s halomba gyűjtötte őket. Csak az egyik gyerek búit el a lisztes és kétszersültes zsákok közé.

Gjurga anyó tudta, hogy senki és semmi nem akadályozhatja meg Szpaszt tettében. Több száz szem figyelte őt. De szemrehányás nélkül, nem úgy, ahogy egy megzavarodottat néznek az emberek. Kocso felegyenesedett a holttestek között, kitátotta száját, és ő is előrántotta kését. Ivan Tilev megelőzte őt fiatal feleségével, Bozsijával, Gogo Misev simogatással kért bocsánatot Szpaszijától.

S mindez jajszó, sóhajtás nélkül történt, csak a kérések hangzottak mindenfelől. Leányok, özvegyek könyörögtek, hogy valaki őket is ölje meg.

– Szpasz, hát minket így hagynál? – kérdezte rekedt hangon Ljuljana nővére. – Itt hagysz bennünket, engem és Velikát?

Velika, a leánya, akit nemrég jegyeztek el, szintén kérte őt.

Könyörgött neki másik nővére, Nikolina is, Szâbotka lányával. És még több lány és fiatal asszony.

– Bocsáss meg nékem, nővérkém – lendítette kését Szpasz. – És te is bocsáss meg bácsidnak . . . És te is, Nikolina, nővérkém! Szâbotka, rád is sújtson le bácsid kése! . . .

Ott maradtak az idegen leányok, asszonyok. Szpasz meghátrált. Nem futotta erejéből a rokonsághoz nem tartozók számára. Az oltár felől szitkok hangzottak el, valaki

jajveszékelt. Talán a törökök hatoltak be onnan? Mint istenhez, fohászkodtak hozzá a leányok:

– Bátya, engem is, könyörgök!

– Könyörgök, bátya, engem is!

Szpasz ismét erőt vett magán. Késéről csorgott a vér. Kék szeméből pedig folytak a könnyek:

– Akkor téged is . . .

– Nesze neked is! Kicsiny vagy még, de megesketlek!

És szörnyűséges volt mindez, és ésszel fel nem foghatók ezek az esketések, és az öregasszony mintha elégedett lett volna, hogy fiai már előzetesen elestek. Gjurga anyó elfordította fejét. Nem emlékezett rá, hogy látta volna, miként szúrta agyon magát Szpasz. Dejanka közben egyre csak vízért siránkozott.

4

A rózsaszínű felhőcske elszürkült és felduzzadt. Gjurgát átjárta a hideg. Ismét megborzongott. Már régen nem aludt kinn a mezőn és elfelejtette, hogy a tavaszi éjszakák nagyon hűvösek. Valamit tennie kellett. A gyermek megfázhat.

Egyszerre csak a kutya talpraugrott, és felborzolta a szőrét. Valami zörgött a bokrok között, tőlük nem messze. A kutya odabújt az asszony lábához. Félt. Gjurga felállt.

Jobbról, a dombtető felől, egy fehér turbán lopakodott a széthajtott bokrok között. „Iszmail aga!" – jutott eszébe abban a pillanatban az usztinai első ember és mindaz,

ami aznap történt. Gjurga elátkozta vén fejét, hogy megfeledkezett a törökről. De a turbán alatt nem látszott fez, és a fehér vásznat vörös folt tarkította a fül fölött, s ez a folt erősen vérre emlékeztetett. Az első férfit egy másik is követte, és bolgárul odaszólt az előtte haladónak: „Nincsenek törökök az úton?" „Át kell vágnunk – válaszolta a sebesült. – Még az éjszaka el kell jutnunk Filibébe, a konzulátusra."

A két férfi továbbhaladt, és a több napi dermedtség után az öregasszony arcán nagy könnycseppek peregtek le. „Gyermekeim – suttogta –, gyermekeim! Hol lehet most vajon anyátok? És hova iparkodtok még most is?"

Állva maradt, amíg figyelhette őket, ahogy gyorsan átvágnak teljesen észrevétlenül a fehér úton, kihasználva a pillanatot, amikor élő lélek nem mutatkozik sehol. Mindössze három-négy lépést kellett tenniök a szemben levő bokrok felé, de Gjurga anyónak ezek a lépések nagyon ismerősek voltak, mintha mostanában és régen is már látta volna valahol ezt a járást. Különösen a sebesült lépkedett a fájdalomig ismerősen és könnyedén, enyhén befelé hajló talpakon, de a bozót nyomban elnyelte az embereket is, lépéseiket is, a képet, ahogyan a sebesült szedte a lábát, és a gondolatot is, hogy ez a férfi valamelyik ismerősük.

Az öregasszony megtörölte arcát, majd hirtelen úgy döntött, hogy neki is sietnie kell, és körülnézett, merre lenne a legrövidebb az út Filibébe.

Nyolcadik fejezet

I

Hadzsivranevék portáján kilépve Iszmail aga még látta, ahogy a szekér éppen bekanyarodik a sarok mögött az utca végében. Indulása óta nem kevés idő telt el, s már a falun kívül kellett volna lennie, útban Gorki felé, hogy neki ne kelljen sokáig várakoznia rá, hiszen ő lóháton megelőzi. Vágtába kezdett, hogy a hajtótól megtudja, hol időzött eddig, de nem messzire a saroktól három hegyi ember ugrott elébe egy udvarból. A ló előtt széttárták karjukat, miközben félénken hátráltak, de anélkül, hogy félreálltak volna az útból. A ló megtorpant.

Ez olyan váratlanul történt, hogy Iszmail aga semmit sem tett elűzésükre. A meglepetéstől és döbbenettől dermedten ült a nyeregben, előre, hátra és oldalt dőlt, amíg sikerült megfékeznie lovát és amíg, még egyre csodálkozva, megkérdezte:

– Mit akartok? Mi történt?

Ekkor ezek, mind a hárman, tekintetükkel az udvart keresték: ott benn pedig, a lovát megülve, Memedaa intett neki barátságosan a fejével:

– Bocsáss meg, Iszmail aga – magyarázta Memedaa –, az állam érdekében tettem. Jöjj ide, ne félj!

– Nincs itt senki, akitől félnem kellene – vetette oda Iszmail aga, haragra gerjedve. – Mondd meg, mit akarsz?

– Meg kell, hogy motozzunk téged.

– Miért?

– Megmotozunk mindenkit, aki abból a házból kilép . . . Pavljo Hadzsivranev él . . . Az előbb átkutattuk a szekeret . . .

– Az a dolgod . . ., hogy megmotozd a szekérhajtókat és utasokat . . . az országutakon és utcákon – mondotta fojtott dühvel Iszmail aga –, de hogy feltartóztasd az én szekerem . . . rosszul tetted, Memedaa . . . ezt megbánod . . .

– Mindnyájan hibázunk, emberek vagyunk, de sohasem bánom meg, amit Allah és a Szultán buzgó szolgálatában tettem!

– Nos, mit akarsz tőlem te . . . – Iszmail aga nem fejezte be a „sakál" vagy „hitvány" szóval, félbeszakította mondanivalóját, megtörölte homlokát, és újra kérdezte: – Mit akarsz te . . . az Allah és a Szultán érdekében végzett buzgó szolgálataidért? Mit kívánsz te egy Altunszpahil Szulejmanoglutól?

– Már megmondtam: hogy megmotozzunk.

– Miért?

– Már ezt is megmondtam, Iszmail aga.

– Nem ismételnéd meg?

– A barátokért szívesen . . . – válaszolta erőltetett mosollyal Tâmrâslija, s ezúttal is lesütötte szemét. – Ha

Pavljo valóban feléledt, pénzre lesz szüksége, hogy minél messzebb szökhessen és vesztegetésekre. Semmit sem szabad elvinni a házukból . . . Téged pedig láttunk pénzeszacskóval a kezedben . . .

– Memedaa!

– Láttunk téged!

– Eddig még senki sem beszélt így velem. Befogod a szád magadtól, vagy . . .

– Befogom. Te pedig leszállsz a lóról magadtól, vagy . . .

– Gyere ide, szállíts le a lóról, Memedaa . . .

– Szedjétek le – parancsolta Memedaa az embereinek, anélkül, hogy feltekintett volna –, segítsetek neki, hisz a barátom . . .

Három gyalogos rontott Iszmail agára, ám akkor előkerült az övben tartott ezüstözött pisztoly, amelyen az aga kezét nyugtatta, és rálőtt az egyik ember fejére. Az ott nyomban összeesett, a másik kettő pedig száját eltátva dermedten és szélesre tágult pupillával várta a maga sorát.

Memedaa lova közben már szökkent, át az udvar sövénykerítésén. Olyan volt, mint egy fekete ív a kerítés sötét, tüskés, összegabalyodott fonatai fölött, sörényére fekete abaposztós törzs tapadt, amelyből a lobogó sörényen keresztül két kék, haragtól szikrázó szem sugárzott. Egy pillanat, és a fekete tömeg rázúdul Iszmail agára, csakhogy ő felkészült, hogy még röptében fogadja. Kétszer dördült el az ezüstözött pisztoly, kétszer fordult el a pisztoly dobja, s bukfencezett Memedaa. Lova viszont könnyedén huppant le nélküle a földre a kerítésen innen, de

az első lépésnél megbotlott, elterült, és sehogyan sem bírt lábra állni. Iszmail aga közelebb ugratta lovát a kerítéshez, látni akarta, hogyan fetreng Tâmrâslija a porban, és bele akart ereszteni még egy golyót. Nagyon gyorsan történt mindez, élvezet nélkül. És ahogy magas lován előrehajolva leste a kerítés innenső oldaláról, hol is lehet Memedaa, valami iszonyatos erővel megrántotta kezénél fogva, és kirepítette a nyeregből. Esés közben valakinek fekete háziszőttes posztóba bújtatott széles vállába kapaszkodott meg, és ekkor egészen közelről elszörnyedve látta a haragtól izzó, világoskék szemet, amelyre az imént rálőtt.

– Za-ki-ir! – üvöltötte Iszmail aga – Zaa-ki-i-ir! – ismételte meg az aga, mielőtt egy lepény nagyságú tenyér rá nem tapadt a szájára.

Ezután felkapták és vitték, úgy ahogy valami szörnyeteg, vagy maga Azrail, az igazhitűek arkangyala, ragadja magával a gyerekeket a hideglelés, vagy az orbánc lidérces álmaiban.

Mindent elszedtek tőle: a pisztolyt is, görbe kardját is, kését is, és sok kéz tapogatta körül minden oldalról, hogy előkerítse az aranyat, amellyel a hitetlenek megvesztegették, vagy megtalálják a feléledt Pavljo Hadzsivranev levelét, melyet a környező falvakban élő barátainak írt.

Iszmail aga nem fenyegetőzött, nem tiltakozott, nem nevetett, csak arra várt, hogy vége legyen mindennek, s száguldhasson innen fivéréhez, és összeszedhesse az usztinai férfiakat. Elröppenhessen ebből az istállóból, ahová bevonszolták, ahová megállás nélkül újabb meg újabb po-

mákok érkeztek, ahová a segítségére siető Zakirt is belökték.

– A lázadás előtt a Tanító és a Hadzsivranev fiúk az embereimet pusztították, meggyilkolták Deli Haszán Bajmanoglut – magyarázta izgatottan Memedaa –, most pedig ugyanezt művelik usztinai barátaik . . . A lovamat is elintézte! Húzzátok le a nadrágját – parancsolta meg embereinek –, motozzátok meztelenül. Hé, Bicso Pehlivan! Gyere ide!

Az istállóba egy fiatal, vigyorgó, duzzadt, rózsaszín ajkú férfi lépett be. Fehér gyapjú kötött sapkát viselt. Válla széles és hátrahajlott, mint a bika púpja. Sapkáját tarkójára tolta.

– Eleget tátottad a szád az ablakban – mormogta barátságosan Memedaa. – Látod-e, magunk nem boldogulunk vele? Ezen a nadrág még most is rajta van!

– Ahogy kívánod, Memedaa – bólintott Bicso Pehlivan.

– A kötőfék nálad van-e?

– Mit is kezdenék én kötőfék nélkül, Memedaa, magad is tudod.

– Miféle kötőfék? – hördült fel verítékezve Iszmail aga, és ki akarta tépni magát. Ezek voltak az első szavai és első mozdulatai, amióta becipelték ide.

Bicso Pehlivan előhúzta az övéből öreg, megkopott, kötélből font kötőfékét.

– No, ez az, az effajtával kötözik meg a szamarakat – magyarázta tempósan, készségesen Tâmrâslija. – Az én Bicsóm, Iszmail aga, örökké magánál hordja. Nem tehet

másképp. Megszokta. Pásztorember. A hegyekben nőtt fel, aztán legény is, felesége nincsen. Megértesz, ugye? Ne félj, veled nem fog olyat csinálni . . . Bár az a dolgok rendje, hogy az árulókat karóba húzzák, de én nem vagyok szultán, nem ítélkezem olyan szigorúan. Csak azt akarom, hogy tüzetesen megmotozzanak, anélkül, hogy ellenkeznél.

– Nem tudom, megy-e a dolog – hunyorított ravaszul Bicso Pehlivan. – Ma egész nap kötöztem . . .

– Á-á-á, őt csak kívülről kutatod át . . . Csak nem fogsz minden aranyat előkotorni, mi? Ez nem azonos ám azzal az anatóliai dervissel, Tahir mollával, akinek mindig megtaláltad a kincseit, akármilyen mélyre is rejtette el előled! Ez itt előtted Iszmail aga Ibrahim bej Mirza Altunszpahil Szulejmanoglu, érted-e?

– Értem – hagyta rá Bicso Pehlivan.

– Ez nagy ember. Húzzátok rá a kötőféket, úgy, hogy ne tudjon mozogni, amíg kutatjátok. Te pedig eredj, vágjál szilvafa vesszőket. Mivelhogy a büntetést is kimérjük, a lovam miatt.

Zakir ott állt Memedaa mellett, se élve, se holtan. Memedaa elhallgatott, a kezében egy apró gyöngyös imafüzért morzsolgatott, és időnként lenézett a lábához, hogy szárazabb helyet találjon magának a nedves trágya között. Mintha nem is érdekelné, mi történik ezután.

Közben a jászolnál kétségbeesett, lélegzetfojtó küzdelem játszódott le. Iszmail agának fejére akarták rövidre fogva ráhúzni a kötőféket, majd őt magát a jászol fölé erősített karikához kötözni, és levetkőztetni. Megkapaszko-

dott az egyik pomák övébe, amelyből hosszú, fehér nyél állt ki, körülötte pörgött, és mindenáron el akarta kapni a nyelet. Jókora nyél volt, biztosan valamilyen nagy kés tartozott hozzá.

– Á-á-á-á-á! – ordított fel váratlanul Iszmail aga. A kötőféket rádobták fejére, és máris húzták a karikába gyorsan befűzött kötélnél fogva. Nyaka megnyúlt, elvékonyult, s arca közel került a jászolhoz, amelyet pontosan azon a helyen a szamarak, tehenek hosszú vagy rövid, durva nyaka koptatott ki.

A karikát már csak egy arasznyi távolság választotta el a szemétől. Régi, kovácsolt karika volt, amelyet a különböző kötelek sok-sok éves dörzsölése csiszolt fényesre. Az is látszott rajta, hol mért rá ütést a cigány kalapácsa, amikor a tüzes vasat formálta.

Az egész napsütötte gazdag világból, amelyben úrként élt, Iszmail agának most csak ez az istállókarika jutott. Jól láthatta maga előtt, keze hátra volt kötve . . . Usztinában élt egy fiatal, nőies énekes, Bülbül Mümün, akit Usztina leggazdagabbjai tivornyázásra, éneklésre, szerelmeskedésre hívogattak meg . . . Még Mümün is megőrült volna a kötőféktől és karikától. Egy cigányok kovácsolta istállókarika az urak szép világa helyett! És ez a csere most a legyőzött hegyi ember akaratából történik? A leigázott, a szolga akaratából? Az áruló akaratából, akit a dicső nagyapák a forró, véres hóhértönkön kovácsoltak ki kardjaikkal különleges műhelyükben? . . . „M-m-m-m-á-á-á!" – Iszmail aga Allahot akarta segítségül hívni vagy felüvöl-

teni haragjában, de összeszorított, megnyújtott torkából csak hörgő hangok törtek elő.

– Ide figyelj, Iszmail aga – lépett közelebb Tâmrâslija. – Most lehúzzák a nadrágod, de ne félj. A vesszők vékonyak, nem tesznek benned kárt. S nem akárki fog verni, hanem maga Bicso Pehlivan. Tahir molla, az a szent ember, nagyra becsülte őt. Szóval, becsüld meg te is. Allah és a Szultán nevében ... Aj-aj, milyen sima és tiszta a bőröd!... Vigyázz, ha megrúgod Bicsót, ráhagyom, hogy azt tegye veled, amit akar ...

– Nem tudsz megalázni, Memedaa, semmivel sem tudsz megalázni egy Altunszpahilt – nyögte alig kivehetően Iszmail aga. Szavai összefolytak. Nyakát megfeszítette a jászol felett, és hátrafelé meg akarta rúgni Tâmrâsliját, de még idejében visszatartotta magát, és sokáig néma maradt. Megértette, hogy így megkötözve az ember mozdulatai és nyögései már nem emberi mozdulatok és nyögések.

2

A Gorkin keresztül vezető út már nem volt üres. Lovasok és gyalogosok özönlöttek Usztina és Kricsim felé. Az áradat végén kocsik haladtak megrakva kovácsolt női ládákkal, a szekéroldalra akasztott ezüstökkel.

Iszmail aga lassan lovagolt, mert a nyereg fájdalmat okozott neki. Távolról üres szekeret vett észre, amelyet egy öregasszony és egy gyerek kísért. A szekér elhaladt a

falu mellett anélkül, hogy utol tudták volna érni. Nyomában Zakir egy öszvéren rázatta magát, amelyet véletlenül a falu végén találtak. Elvadult, lesántult jószág volt. De kapóra jött, egy öszvért nem hagy elveszni az ember.

Így lovagoltak tovább anélkül, hogy szó esett volna köztük akár a szekérről, akár a történtekről. Iszmail aga nem tudta, hogy mindezek után egyáltalán beszélhetnek-e egymással, és egymás szemébe nézhetnek-e.

Megtapogatta kardját az övében: minden ott volt a helyén, úgy, mint régen, még a pisztoly is, amellyel megölte a gyalogost és a lovat. Mintha mi sem történt volna. De ami megtörtént – megtörtént, nem volt álom. És mindezen mit sem tudott változtatni. Úgy alakult, hogy amikor azok távoztak, és segítségére ott hagyták Zakirt, Iszmail aga már nem akarta megkeresni fivérét, nem akarta összegyűjteni az usztinaiakat, hogy bosszút álljon. Övéi közül senkinek sem volt szabad tudomást szereznie a történtekről. Egy ember viszont már tudott róla, mindent látott elejétől a végéig.

Távolról követték az üres szekeret, és némán lovagoltak. Iszmail aga nagyon is tisztában volt vele, most már elképzelhetetlen, hogy Zakir ne lássa őt úgy hátulról, lemeztelenítve és a kötőfékkel a fején. Így az, ami megtörtént, valójában kettőjük között folytatódott, és aligha ér valamikor is véget.

– Zakir – szólt az aga, anélkül hogy hátrafordult volna –, át kell vágnunk jobbra a dombon keresztül, hogy a kanyar után elsőnek jussunk ki az útra, és elébe kerüljünk a szekérnek.

A domb nem látszott meredeknek, és ha arra térnek le, valóban jócskán lerövidíthették volna az utat. Anélkül, hogy vágtába kezdett volna, Iszmail aga lefordult az útról. Lova belegázolt a fűbe, de az aga nem hallotta maga mögött az öszvér lépéseit. Megállt egy percre. Különböző neszek jutottak el füléig, de valamennyi távolról hangzott, az úton közlekedők zaja volt. Körülötte némaság honolt. Az öszvér fújt egyet, de az is az úton történt.

– Zakir? – kiáltotta Iszmail aga és megfordult. A szolga az öszvérrel ott állt lenn az út fehér porában és látszott, nem szándékszik követni urát.

– Nem követhetlek, Iszmail aga – válaszolta Zakir.

– Miért?

– Ott fönt, valahol, megölsz engem, Iszmail aga – jelentette ki a szolga.

– Mi? – ámult el az aga.

– Megölsz engem, pedig hűségesen szolgáltalak. Semmi rosszat nem tettem ellened, és nem is teszek. De hogyha a magadfajta ember így szerencsétlenül jár, ezért Zakir könnyen az életével fizethet, Iszmail aga. Csak egy mozdulatodba kerül.

– Na gyere, gyere, lódulj – nógatta Iszmail aga, közben a szája szélét harapdálta, és a környéket figyelte. Perustica felől lovas közeledett. A távolság miatt felismerhetetlen volt. Zakirnak nem lehetett igaza. Nem, nem lehetett. Az ember fejében mindenféle gondolat megfordulhat, egyik-másik meg is ragadhat, ha a fejben sötétség uralkodik, de Zakirnak nem lehetett igaza. A halandók sorsa, hogy meghaljanak, előbb vagy utóbb ez vár Za-

kirra is, de hát éppen most és éppen itt? Még csak az kéne . . . Iszmail aga összerázkódott. – Gyerünk – ismételte meg, és fejével a domb felé intett.

– Nem – ingatta a fejét Zakir.

– A jövőben most már mindig így lesz, Zakir?

– Nem, Iszmail aga. Soha többé. Ez most először és utoljára van így. Zakir most más útra tér, nem megy el veled Usztinába.

– Elhagysz engem?

– Ez a legjobb, Iszmail aga.

A távoli lovas lassan közeledett. A ló oldalai alaposan kidudorodtak, alighanem zsákmánnyal megtömött általvetőkkel volt megrakva. Iszmail aga megsimogatta rövid szakállát, aztán – a homlokát.

– Én . . . Nemcsak azért, mert így adódott, és nem azért, mert megölnél – magyarázta Zakir, mintha csak nyugtatni akarta volna gazdáját. – Én ma idegen vagyont őriztem és tegnap is és azon a napon is végig ott ültem. A magamfajta emberek pedig, még nálam rosszabbak is, ezekben a napokban megszedték magukat . . .

– Zakir, mikor határoztad el ezt a dolgot?

– Nem tudom – motyogta Zakir. – Nem tudom, de mindvégig tudtam, hogy elszalasztom a szerencsémet.

– Ez nem szerencse, Zakir.

– Számodra nem, Iszmail aga, mert neked megvan mindened, de számomra szerencse.

– És ha így is lenne, már elmúlott, Zakir, vége a zsákmányolásnak.

– A javát széthordták, Iszmail aga, de a helyzet még

zavaros. Látod, még csak most kezdődik a dáridó... Amikor máma taligát kerestem, a templomnál két filibei konzul veszekedett a pasával...

– Ahogy jónak látod, Zakir – sóhajtott Iszmail aga. – Csakhogy aligha akad nálam több tíz líránál. A neked járó fizetség otthon van. Nyolc évi szolgálat bére.

– Nyolc és fél, Iszmail aga.

– Így van. Nyolc és fél. Feleségre és földre gyűjtöttem neked. Gyere el, hogy legalább a pénzt átvedd.

– Nem – ingatta a fejét Zakir.

– Ennyire félsz tőlem? Hisz én, ha úgy határoznék, itt is megtehetném az út kellős közepén...

– Nem olyan ember vagy, hogy az úton öljél meg, Iszmail aga... Most pedig, ha elégedett vagy sok évi szolgálatommal, add nekem a nálad lévő lírákat, és add nekem a pisztolyodat is... A többi pénzt őrizze továbbra is a te ládád. Tőled a rablók nem lopják el...

– Ezt a pisztolyt?

– Ezt. Tudom, hogy a szívedhez nőtt, Iszmail aga. Ilyet, amelyiknek dobja van, még Filibében sem láttam. Egy ilyen fölér öt másikkal, és éppen ezért kérem...

3

Amíg átadta a lírákat és pisztolyát, Iszmail aga megkérdezte Zakirtól, hány éves, szándékozik-e nősülni, és furcsának érezte, hogy amennyire vissza tudott emlékezni,

eddig sohasem folyt kettőjük közt ilyen beszélgetés. És még meglepőbbnek találta, hogy Zakir simán és bölcsen fűzi a szót, és előrelátó is, legalább annyira, mint ő maga. De aggódott is érte, nehogy rablónak álljon, mert akkor már egy másik, ismeretlen férfit látott maga előtt, aki elhagyta urát, és zavar, a bizonytalanság sötét bódulata fogta el. Azért azt tanácsolta neki, hogy vegyen magának feleséget, a lehetőség szerint minél előbb, legyenek minél előbb gyermekei, és gyermekeivel jöjjön el hozzá vendégségbe Usztinába. Megígérte, hogy mindegyiküknek külön-külön ajándékot ad. Ezután megsarkantyúzta lovát, feje felett intett a kezével, és nekivágott a domboknak, hogy elébe kerüljön a szekérnek. Mikor a dombtetőn visszanézett, hogy lássa, merre indult el a régi szolga, Zakir még egyre ott állt az úton, pontosan ott, ahol elvált tőle.

És amikor a domb túlsó oldalára jutott, és a szekeret megelőzve a kanyar fölött kiért az útra, a kocsi már közeledett feléje. A szekér előtt egy csoport cigány vonult, klarinétokkal, dobokkal. Mögöttük a purdék jószágot vezettek. Egy cigányasszony a bokrok közül bukkant elő, saliváját igazgatva.

Az aga rácsapott lovára, és a fiatal erdő fölött nekivágott a szemben levő emelkedőnek, ahol az öregasszonyt és a gyermeket hagyta. Kíméletlenül rugdosta a ló vékonyát. Hirtelen szörnyű aggodalom kerítette hatalmába, úgy érezte, hogy nagyon elkésett, és távollétében valami helyrehozhatatlan dolog történt.

Megállt ott, ahol a fű le volt taposva, ismét megindult és nagyon messzire ellovagolt, aztán visszatért, a kengyel-

ben állva fölemelkedett, és így nézelődött, jobbra-balra, bizalmatlanul hunyorgatva, aztán keresztben átvágott a bokrok sűrűjén, nyergében fölemelkedve, és már kiabált:

– Hadzsi anyó-ó-ó! Hadzsi anyó-ó-ó!

A cigányok az úton abbahagyták a zenebonát.

Kilencedik fejezet

I

Az usztinaiak estig átkutatták az egész Gorkit és mindent körös-körül, még a távolabbi környéket is, de hasztalan.

Reggeli imájában az aga ismét nem adott hálát Allahnak a helyreállt békéért és rendért.

Nem tudta, hová tűnt az öregasszony és unokája. Élnek-e, és vajon nagy bűnt követett-e el ellenük. És nemcsak ellenük, hanem az öreg, a fiai, mindenki, az egész világ ellen . . .

Az egész világgal szemben mégsem lehetett bűnös Iszmail aga, hisz már őelőtte jócskán akadt bűnös, kezdve a dicsőséges ükapától, Altunszpahil Szulejmanoglutól egészen Memedaa Tâmrâslijáig. Most szükségesebb és fontosabb volt, hogy az öregasszony és unokájának sorsával törődjön. Ez a gond kiszorította az előbbi aggodalmat, amelybe az ember beleőrülhetett.

Nem engedett senkit magához udvarházának felső emeletére. Lábát maga alá húzva ült szőnyegein, és arra emlékezett, milyen elégedetten jósolgatta, útban Usztina felé, a Hadzsi unokájának a selyemruhás jövőt; hogyan kapta ki kezéből az öregasszony a gyermeket, és hogyan mászott tovább, négykézláb; eszébe jutott, hogyan tiltotta meg az öregasszonynak egyszer s mindenkorra elpusztult hozzátartozói emlegetését, és miként bízta meg nyomban ezután az anyó azzal, hogy a családtagok holttestét mind egy sírba temettesse; majd hogyan akarta az öregasszonyt darabokra szabdalni, az pedig nagylelkűen minden aranyát neki ajándékozta; megelevenedett előtte, hogyan vájkál késével a kútváyú körül, s fülében visszhangzott a kedveskedő, szörnyű üdvözlés: „Hos geldin, él-e, egészséges-e mindenki otthonodban?" Látta önmagát komoran, amikor az öldöklésben megértette: addig soha, sehol sem fogadták őszinte szeretettel. S mégis egy szívből jövő gyónást hallott arról, hogy a fiúkat idejekorán kellett volna megfélemlíteni. Csodálkozott, hogy egész idő alatt, egyszer sem kérdezte meg önmagától, várni fogja-e valaki Gorkiban, és végül is, miért várná. Mindenre emlékezett Iszmail aga, és keserűséggel töltötte el szívét, hogy ilyennek látja magát, de nem tudta, ha más lehetne, milyennek kellene lennie. Mindabban, ami történt, volt valami helytelen, valami elhibázott, valami, ami nem agához méltó. A lehetőségekhez mérten nemesen járt el, de Zakir is, Saban is és minden igazhitű rosszabbat cselekedett volna, ez azonban csak növelte lelke nyugtalanságát.

3

Így ült Iszmail aga a szőnyegeken, és legszívesebben abból a mérgező, fehér, feledést hozó porból hintett volna a nargiléba, amelyet eltiltott magától. De félt az akaratgyengeség és kábulat hosszú napjaitól, amelyek éppen most következtek volna, amikor hinni kezdett abban, hogy az öregasszony él még, és hányódik valahol a gyermekkel, s amikor várhatott arra, hogy a menekültek számára az épségben maradt falvakban és városokban felállított gyűjtőhelyekre kiküldött emberei közül egyszer csak valamelyik hazavágtat izzadt lován, és megjelenik portáján a hírrel az öregasszonyról. Lehet, hogy akkor útra kell majd kelnie. Már szinte teljesen biztos volt abban, hogy az öregasszony egyedül hagyta el Gorkit. Nemcsak azért hitte ezt, mert nem találtak ott holttestet és vérjeleket, és nem azért, mert képtelenség volt feltételezni, hogy valaki feleségnek rabolta el, hanem azért is, mert az ő helyében mindenki menekült volna ész nélkül, amerre a szeme lát.

Az öregasszony menekült attól az Iszmail agától, akit most Usztina első embere magától elkülönítve szemlélt, s aki egyenes, jólelkű, megnyerő külsejű és tiszta, a világ álnoksága miatt gyakran elszomorodott férfi volt. Hitt annak az embernek jóságában, nemességében, bölcsességében, és annál inkább fájt neki, hogy őt ilyen módon szemlélgesse.

– „Á-Á-á-á! – nyöszörgött halkan Iszmail aga, szemét a fájdalomig összeszorította és rázta a fejét: – Merdiven dünya! Merdiven!"

4

Régóta teljes csend uralkodott az udvarházban. Több éve már a nők emeletén sem énekeltek, nem sivalkodtak, s nem tépték egymás haját az elsőségért. Ellenben hangok szűrődtek át Iszmail aga fivérének házából, a falon túlról, amely a mezőnek beillő hatalmas apai udvart osztotta ketté. Szárnyaló férfihangok voltak, amelyeket a megfeszített bőrön doboló ujjak lágy, zengő ütései szakítottak meg.

Amikor estefelé a hangok elcsendesedtek, Bülbül Mümün vékony, elnyújtott vonítása hangzott fel, amely ének és vonaglás volt egyidejűleg. A fivérnél nem fejeződhetett be dáridó Bülbül Mümün nélkül, a szép, fiatal, kecses és nőiesen érzéki énekes nélkül.

„Sabah ezandid, aman, Filbeden kalktim"[15] – énekelte most Mümün a lázadás leverésében részt vett filibei önkéntesek dalát, és miközben Iszmail aga a távolból hallgatta, azt kérdezte magában, hasonlít-e ő hangra, arcra, alakra erre az énekesre. Nem, semmiben sem hasonlítottak egymáshoz, és abban is különböztek egymástól, hogy az énekes sohasem volt istállókarikához kötözve!

... A reggeli ima után, hej
Filibéből útra keltem,
és egy fehér nyelű kést. hej,
az övembe elrejtettem.
... Vadászatra mentem, hej, Perusticába!

[15] A reggeli ima után, hej, Filibéből útra keltem (törökül).

Iszmail aga hallgatta a dalt, de állandóan maga előtt látta a jászol fölé erősített karikát, és az ének szavai mintha azon keresztül jutottak volna el hozzá. „Meddig tart ez még, Allah? Legalább ebben nem én vagyok a bűnös! – csapott a szőnyegre és megrázta a fejét. – Én fizessek mindenért? Én rendeztem el így a dolgokat ebben az országban?"

Csibukja kialudt, elkínlódott vele egy darabig. amíg újra meggyújtotta, és amikor végül beszippantotta az édes füstöt, lelkébe valami keserű megnyugvás költözött. Szívta a füstöt, szomorkásan mosolygott, az énekre is odafigyelt, és kissé csodálkozott önmagán: már hosszú évek óta nem jelent meg ezeken a dáridókon férfiúi sérelme miatt, de éppen azon a napon, a legnagyobb gyötrődések napján, megszűnt irigysége fivérével és vendégeivel szemben az ilyesfajta élvezetek miatt. És saját rendezetlen életében most először érzett szánalmat az odaát mulatozó gyülekezet és az összes igazhitű férfi iránt, mert éppen azon a napon sok igazság jutott el róluk is tudatáig. Azok pedig ott túl mit sem sejtettek ebből:

. . . Pusztítsd, hogy pusztuljon a férfinép, hej,
és vadássz, hogy vadat ejthess,
lánykákat vadkén', tizéveseket, hej,
lánykákat török feleségnek.
. . . Vadászatra mentem, hej, Perusticába.

5

Hallgatta Iszmail aga, és jól látta maga előtt valamennyiüket, a szakállasokat, a pelyhedző állúakat egyaránt. Találgatta, vajon melyikük szerzett tízéves leányt feleségül. És egyszer csak meglepetésére és ijedelmére Dejanka jutott eszébe.

Dejenka ötéves volt, és ő lányává akarta fogadni a gyermeket, és csak a lányává fogadhatta, bárki is találta meg. Nem emiatt remegett meg az imént, hanem mert elmélkedése egész idején maga előtt látta az öregasszonyt. Elfelejtkezett a gyermekről. Talán már nem kívánta őt a házába? És Iszmail aga akkor rádöbbent, már régóta felhagyott a reménnyel, hogy hallja maga körül a gyermek nevetését és lépéseit. És nem azért küldött felkutatására embereket, hogy a gyermeket hozzák vissza neki. Férfiúi bánata, amely arra kényszerítette, hogy szemet vessen öreg barátja unokájára, eltűnt, újabb, nagyobb bánat szorította ki helyéről, amely nemcsak férfiúi mivoltában sértette, és nemcsak rá tartozott. Tudatára ébredt annak, hogy mindenekelőtt az öregasszonyra van szüksége, őt akarja megtalálni, s megmutatni neki, milyen ember is ő, s az öregasszony vakmerő szemében kívánja látni egykori méltóságának elismerését.

És ismét megjelent előtte, ahogy egyenes derékkal ül a fűben a veronikák, gyermekláncfüvek között, s homloka alatt mélyen ülő szeme izzó zsarátnokként világít. Most tetszett neki így az az asszony . . . Az öregasszony továbbra is ott állt előtte egyidejűen a fűben, a virágok közt és a

szőnyegen, amikor megszakadt az ének fivére otthonában, és a minarettől eljutott hozzá a müezzin elnyújtott hívása. Elérkezett az esti ima ideje, és az aga térdre ereszkedve foglalta el helyét, arccal Allah felé fordulva.

Csakhogy ezúttal sem tudott elszakadni a földtől és egyesülni az éggel. Végezte a hajlongásokat, ütemesen dőlt egész testével előre-hátra, lehunyta szemhéját, de nem bírta elűzni magától a gondolatot, hogy ezekben a percekben ugyanígy hajlongva járulnak egy ugyanazon isten elé a falon túl összegyűlt emberek, és Memedaa Tâmrâslija is, meg Bicso Pehlivan is, a Perustica melletti táborban.

Tizedik fejezet

I

Virradt, amikor Iszmail aga két emberével megjelent Filibében. Párás volt a lovak lehelete, izzadt oldalukról is szállt a pára. Az éjszaka érkezett híre, hogy az öregasszony fejbukkant a városban. A város hemzsegett a menekültektől. Koldultak. Tífuszjárvány dühöngött. Az öregasszony fél kezével a gyermeket vonszolta, hóna alatt pedig a vizestömlőt cipelte . . .

Ilyen korán Iszmail aga még soha és sehol sem jelent meg. Időnként jólesően megborzongott a hűvös tavaszi reggelen, boldog előérzet kerítette hatalmába, s azt tervezgette, hogyan, mit tesz majd az öregasszonnyal. Jó szóval vagy erőszakkal fel kell őt tartóztatnia, hogy elmondhasson neki mindent, ami a lelkét nyomja: beszélni akart az aranyakról, amelyeket nem vett magához; a gyermekről, hogy hagyja nála, és nem viszi őket Usztinába, ellenben kerít számukra támaszt a városban, valamilyen keresztény görög kereskedő személyében. Előre minden segítséget meg akart ígérni, és sok minden egyebet el akart mondani neki, amíg csak hálát nem lát fekete, vakmerő szemében.

A boltok és műhelyek előtt az inasok leszedték a faredőnyöket, fellocsoltak és söprögettek. A vízhordók ostorozták a nehéz, csöpögő hordókat vonszoló lovacskákat, s a város központja felé igyekeztek. Öregek, öreg asszonyok, gyerekek fázós, félénk alakja tűnt fel itt-ott a gazdátlanná vált udvarokban és ereszek alól. Szökevények! Iszmail aga lassú lépésre fogta a lovát. Látni akart minden arcot. Emberei a nyeregben megereszkedve szunyókáltak. Már több éjszaka nem fekhettek le, s különben is tudták, hol találkozhatnak majd Hadzsi anyóval.

Nem a gyerek miatt kereste az öregasszonyt. Gondolatban már lemondott róla. Azt akarta, hogy Hadzsi anyó higgyen nemességében: miután segítséget nyújt itt, és miután megöl egy embert fenn a hegyekben, újra a szép gondolatok, bölcsesség és jó szándék csendes világába szeretett volna kerülni, ahol békében él saját lényével. Bár mindez nem illett sok más igazhitűhöz, neki éppen ezek a vonások adtak értéket saját szemében és az emberek előtt is. Tudta, hogy azután is még sok kérdése marad válasz nélkül, de azokon már megtisztult és megkönnyebbült szívvel, felmagasztosult és önmaga előtt megnyugodott lélekkel akart elmélkedni. Olyan lélekkel, amely méltó a bölcs, a kérdéseire választ adó könyvekhez.

Ezek közül az öregasszonyok közül egyik sem hasonlított Hadzsi anyóra. A boltokban már megjelentek a vásárlók, a rézművesek műhelyeiből a fém csengése szűrődött ki, a vízhordók csörömpölve indultak visszafelé, s megnyargalták megürült, megkönnyebbedett hordóikat. Eltűnt a reggeli hűvösség. A nap a dombok fölé kúszott.

2

Már délre járt az idő, amikor felhívták figyelmét az öregasszonyra. Iszmail aga lovával éppen a fedett piac előtt állt meg, hogy felfrissítse magát egy sörbettel. Az emberáradatban nem ismerte fel azonnal.

Csak annyit látott, hogy egy öregasszony áll meg tőle vagy húsz-harminc lépésnyire, majd elindul visszafelé, és eltűnik az oldalsó utácskákban. Kezénél fogva barna arcocskájú, aranysárga hajfonatú kislányt vonszolt magával.

– Utánam! – kiáltotta, vadul megsarkantyúzva lovát, de nyomban megrántotta a kötőféket, s a ló felágaskodott, mivel sikoltozás támadt. Nem vágtathatott így keresztül a megrémült embereken. Ismét elindult, de már lassan, fölemelkedett a kengyelben, s közben kiáltozott, hogy engedjenek neki szabad utat. Nemsokára kijutott a tömegből, vágtába kezdett, és megpillantotta az öregasszonyt a gyerekkel, ahogy gyors léptekkel távolodott a girbegurba sikátorban. Utánuk kanyarodott. A paták csattogása a kövezeten még inkább megijesztette az asszonyt és a gyereket, és valahova ismét letértek.

Amikor az aga újra észrevette őket, még mielőtt utánuk eredt volna, odakiáltott:

– Hadzsi anyó-ó! Én vagyok, Iszmail aga, ne félj! Én vagyok, Iszmail aga-a!

De az öregasszony tovább futott, szoknyája lobogott, magas csontos teste meggörnyedt, s húzta a gyereket a kezénél fogva. Az aga újra rádöbbent, hogy az öregasszony helyében mindenki ugyanígy cselekedett volna. Az asz-

szony nem tudhatta, miért keresi és üldözi most őt, mit akar mondani. Először meg kellett volna hallgatnia őt, s utána dönthetett volna, hogyan jár majd el a későbbiekben.

– Tutun![16] – kiáltotta embereinek az aga.

A nehéz patkók megremegtették a sötét, nyirkos sikátort, végigcsattogtak az évszázados, lekopott kőlapokon, az öregasszony pedig az erőfeszítéstől görnyedten szaladt tovább, távolról figyelve, hol bukkan fel egy kapu, vagy valamilyen rejtekhely.

3

Nem látott kapukat. Elég sűrűn sorakoztak egymás mellett a kis ajtók. Ezek az utca mindkét oldalán szorosan egymáshoz tapadó városi épületek ajtajai voltak. Az elsőt zárva találta. A másodikat is. Lehet különben, hogy nem is voltak bezárva, mivel az öregasszony csak megtaszította az ajtókat tenyerével, anélkül, hogy megállt volna. Reménytelenül tette azt, mert ha be is jutott volna valahová, üldözői észreveszik, és utánarohannak. Mégis futott, futott, nem bírt megállni, és leste, hová bújhatna el. Hirtelen az volt az érzése, hogy a hozzá legközelebb jutó ló megbotlott, de nem állt meg, lehet, hogy a lovas zuhant le, de nem pillantott hátra, hanem szaladt, szaladt.

[16] Fogjátok meg (törökül).

„Pusztítsd el! Pusztítsd el! Öld meg! Öld meg!" – fohászkodott valakihez, Istenhez, Szűzanyához, vagy ördöghöz –, és e fohászok rövidek voltak, minden lépésre, minden lélegzetvételre egyet-egyet lihegett el.

Majdnem nekifutott a szemben levő épületnek. Az utcának vége szakadt, egy másikba torkollott, és a két utca együttesen formázta azt a betűt, amellyel Todor fia a nevét írta alá. Hadzsi anyó balra fordult. „Pusztítsd el! Pusztítsd el!" – fohászkodott, és tekingetett, hová bújhatna el, de közben egyre hallotta a patkók csattogását. Egyelőre nem látták őt. „Öld meg! Öld meg!" – mormolta, de hamarosan azok is befordultak utána ebbe az utcába. Ekkor a sok udvar nélküli ház között egy kis udvart pillantott meg, tele puszpánggal és nőszirommal. Besurrant, és elnyúlt a virágok mögött. Arcát a földhöz szorította, a gyereket is maga mellé húzta, majd hallotta, ahogy közeledik a sarok mögött a patkók csattogása, ahogy a lovak bizonytalankodva megállnak, később továbbhaladnak arra, amerre ő nem járt, és ahogy újra megállnak, közben türelmetlenül toporognak. A gyerek engedelmesen hasalt, s arcát a földre nyomta. Az öregasszony hálás volt neki, hogy nyugton marad. Érezte, hogy hangyák mászkálnak a nyakán, és igyekezett meg nem moccanni, és azt mondogatta magában, derék állatocskák, dolgosak, most pedig dologidő van, a szőlősgazdák is késő este térnek csak haza a munkából. Imádkozott, hogy a hangyák ne másszanak a gyerekre, amíg az üldözők teljesen el nem tűnnek.

De nem távoztak. Hallotta, ahogy megindulnak vissza-

felé, ahogy közeledik felé a lovak dobogása, s ahogy az egyik kapun bezörgetnek. Rádöbbent, hogy sorra minden házat át fognak kutatni, mindent, amíg el nem jutnak ehhez a kis udvarhoz is. Kikémlelt a puszpángok felett, és az első, ami a szemébe ötlött, az utcára néző túloldali csukott erkélyeken megjelenő ijedt arcok tömege volt. Arcok, illetve árnyak, mert azon nyomban eltűntek. Egy férfi ott maradt, és integetett kezével az ablaküveg mögül, valamit magyarázott is, szája néma mozgatásából ítélve, és azt jelezte Hadzsi anyónak, hogy jobb felé meneküljön, egy női kéz azonban visszarántotta, és az ablakot elfüggönyözte.

Elindult, de mielőtt újra futásnak eredt volna, látta, hol állnak a lovak, és hogy csak két ló van ott, mindössze kettő, lovasok nélkül. A törökök alighanem a házakban kutattak. De hol volt a harmadik lovas? Vajon valóban leesett volna? Szeretett volna ismét a piac felé kanyarodni, ahol üldözőbe vették, s ahol a tömegben eltűnhetne. Ebben a pillanatban vette észre a harmadik lovast. Görnyedten ült a lován – a sarok mögött állt lesben –, de nem figyelt, feje lekókadt.

Csendben elsurrant mellette, anélkül, hogy a piac felé kanyarodott volna, és akkor hallotta meg, messze maga mögött az aga kiáltását: „Tut-tu-un!" Erre nekilódult, s mögötte ismét felcsattogtak – közel is, távol is – a patkók. Futott. És az utca valahogy ismerősnek tetszett, és mintha valami ismert menedék várna rá, ahol már valamikor megbújhatott. Valamelyik jóbarát háza tárul ki előtte? Vagy nyitott kapu fogadja be? Valaki kezét nyújtja és elrejti?

Az utca végében kaput pillantott meg, a Kacigra vendégfogadó ismerős kapuját, amely előtt valamikor Vranjóval leszállt a festett kocsiról, és ahol most a hírek szerint a tífuszos menekülteket gyűjtötték össze.

Valaki odakiáltott neki: Ne! Ne! – de a lópaták dübörgése ismét felhangzott mögötte, Hadzsi anyó keresztet vetett, és belépett a vendégfogadó udvarára az ámulattól száját tátó zaptie mellett.

És a három lovas meg a zaptie is kívül maradt. Valaki a zaptiét szidta, az meg magyarázkodott, aztán valaki ütlegelt valakit. Halk átkok, fojtott nyögések, és a húst érő tompa ütések hallatszottak. Az öregasszony megkönnyebbülten sóhajtott, és hátrafordult. A zaptie vérző arccal a földön fetrengett, Iszmail aga rugdosta.

Ez az ő dolguk. Nagy meszesgödör fehérlett az udvaron. Az istállók felől négy árnyék közeledett, valamit vonszoltak maguk után.

– Hadzsi anyó! – kiáltotta az utcáról Iszmail aga lihegve. – Gyere ki! Itt elpusztultok! Pestis van!

4

Az árnyak közelebb értek és az, amit vonszoltak, embernek bizonyult, mezítlábas, bő nadrágba és daróckabátba öltözött embernek. A bokánál fogva, kampókkal vonszolták. Feje ide-oda hányódott. Hosszú bajusza lelógott.

Az árnyak megálltak a gödörnél, kiakasztották a vas-

kampókat, az ember mögé álltak és a kampókkal a mellénél és fejénél fogva hosszan lökdösték, amíg megfordították és legurították. Feje közben állandóan himbálózott, mintha azt mondogatná: „Nem akarom, nem akarom!" Azután a csont-bőrré aszott, betegségtől elgyötört árnyak elindultak vissza az istállók felé. A kampók csíkot húztak mögöttük a porban. Lehet, hogy ugyanezek a kampók holnap őket taszítják a gödörbe.

– Hadzsi anyó! – kiáltott újra Iszmail aga. – Szörnyű hely ez, itt mindenki meghal.

Az öregasszony a gödrön túl a földre rakta a tömlőt, és leült. Ügyelt, hogy távol legyen a felvevőhelytől, ahonnan jajgatás hallatszott, az istállóktól, ahol ismét megjelentek az árnyak a kampókkal, és távol kerüljön a kaputól is, ahol a legnagyobb veszedelem fenyegette. Ezúttal egy kislány holttestét taszították a gödörbe.

– Nem érzed magad bűnösnek? – szólt hozzá hangosan Iszmail aga. – Ennek a gyermeknek élnie kell. Ritkán jut embernek ilyen szépség. Gyere ki, különben cigányokat küldök be, hogy elvegyék tőled!

Akkor az öregasszony a kapu felé fordult, valamit szintén kiáltani akart, de csak halk, engedelmes hang jött elő torkából, mintha tanácsként mondaná:

– Nekünk jutott ez a szépség, Iszmail aga, és a miénk is marad. Mindent elvettetek tőlünk. A szépséget és a becsületet nem adom oda neked. Ha cigányokat küldesz ide – a gödörbe ugrom!...

– Megállj! – kiáltotta Iszmail aga, és karját az égnek emelte. – A tiéd marad a gyermek! Oda mentek, ahova

akartok! Allah a tanúm rá . . . Más miatt jöttem . . . Hogy megmondjam neked, semmihez sem nyúltam házatokban, hogy . . .

Az öregasszony nem figyelt oda. A tömlőn ült, és átfogta ölében Dejankát. Nem volt miért tovább kiabálni. Már mindent elmondtak. Ha az aga őszinte, egyszerűen békén hagyja. Akkor ő maga kimenne onnan. Nem hallotta, mondott-e még az aga azután valamit, csönd támadt, majd az aga lovának vágtája lassan elhalt az utca kövezetén.

Emberei viszont kint őrködtek, és az öregasszony tovább üldögélt a tömlőn.

5

A következő napon, amikor Dejanka felsírt, hogy éhes, egy török nő jelent meg a kapuban, és lángossal csalogatta magához.

Az öregasszony magához szorította a gyerek szőke fejecskéjét, és nem engedte, hogy oda nézzen, mivel a nő nem távozott. A gyerek könyörgő, szűnni nem akaró sírása fájdalmat okozott neki, és időnként már-már odaengedte volna a gyereket. Ám ez az engedékenység csak egy-két pillanatig tartott, utána a gyerek fejét még erősebben magához szorította.

Fáradt, öreg teste azonban gyorsan gyengült, az álmosság majd ledöntötte lábáról, s már régen, régen valami sustorgott és zúgott a fülében. Nem emlékezett rá, hány nap

és hány éjszaka telt el így, de félni kezdett attól, hogy meglephetik a cigányok, vagy hogy maga küldi el a gyermeket a lángosért. Félt önmagától azért is, mert mindenféle látomásai voltak. Hol a fiai ugratták a lovakat a vendégfogadó széles udvarán, hol Iszmail aga kiáltozott a kapuból: „Azt akarom mondani, Hadzsi anyó, azt akarom mondani, hogy fiaid nem voltak felforgatók!"

– Hallod-e, Hadzsi anyó-ó – kiabálta valóban a kapuból a megsoványodott és megszakállasodott Iszmail aga.

Az aga segíteni próbált az öregasszonyon, amióta megtalálta a gyermekkel a szőlőben, egészen mostanig. Ettől azonban csak rosszabbra fordultak a dolgok. Rájött, hol hibázott, gyónni akart menni, meg akart szabadulni terhétől, aztán sorsukra, szabadjára akarta engedni őket, de ismét csak nem sikerült. Bűnei halmozódtak nap mint nap, óráról órára, akármit is gondolt ki a javukra, bűnei nőttek. A végén a pusztulásba sodorja őket, s nem tudta felfogni, mennyire keveset kívánnak most tőle. Szíve majd megszakadt a fájdalomtól, de a harag is ott bujkált benne, mert más asszony megértette volna őt, lelkében nem keltett volna újabb meg újabb, egyre szokatlanabb zűrzavart.

Az történt ugyanis, hogy ami a legjobb és legtisztább volt számára, s amit az öregasszony révén lelkében meg akart őrizni, éppen az vitte vissza a Kacigra vendégfogadótól a jácintos ágyás fölött elhangzott szörnyű szavakhoz: „Meg kellett volna félemlíteni őket, hogy élhessenek!" Most az öregasszony értelmetlensége láttán ez az esztelen, szörnyű és egyben bölcs gondolat, legalábbis

egyes pillanatokban, teljesen helyénvalónak látszott. De az egyetértés ezzel a gondolattal visszatérést jelentett volna minden egyébhez, amit lélekben már elítélt. Milyen könnyen megmenthette volna az öregasszonyt, ha az anyó hasonlított volna a Hadzsihoz! És milyen kétségbeejtő lett volna számára ez a hasonlóság. Úgy akarta megmenteni az öregasszonyt, amilyen a maga valóságában, de hogy ennyire különbözött a Hadzsitól, szintén kétségbeesésbe sodorta! Iszmail aga a kapuból továbbra is oda kiáltozott neki, hol fájdalommal, hol haraggal, és hangosan kimondott egy olyan igazságot, amelyhez sok gyötrő órán keresztül jutott el, igazságot, amelyet az asszony makacssága kétessé tett:

– Okos legények voltak a fiaid, Hadzsi anyó! Tiszta legé-é-nye-ek!

Hallották őt az emberek a szomszédos házakból is. Megszokták, hogy ott lebzsel, és gyakran leskelődtek, hogy lássák, mi történik az öregasszonnyal. Végül a hír az öngyilkos öregasszonyról és a gyermekről, úgy látszik, elterjedt a nagy városban, mivel a kapunál, Iszmail aga mögött, gyakran jelentek meg hintók európai konzulokkal meg újságírókkal. Különböző nyelveken beszéltek, halkan, de élénken tárgyaltak egymás között, és néha megtudakolták Iszmail agától, mi történt. Megkérdezték, bár úgy látszott, hogy mindent tudnak. Szavait füzetbe jegyezték. Egyúttal felírták minden nevét és rangját, az övét és régi nemesi nemzetségéét, és nyájasan érdeklődtek, hajlandó-e nyilatkozni valamilyen nemzetközi vizsgálati bizottság előtt, amely hozzá hasonlóan támogatni akarja a

szerencsétleneket. Az aga gyorsan beleegyezett, de a maga részéről szenvedélyesen kérte őket, hogy addig is segítsenek neki, magyarázzák meg ők is az öregasszonynak: rosszat tesz, s hívják ők is az asszonyt.

Egyesek mellette maradtak, mások siettek a távíróhoz, hogy a hegyeken, tengereken és óceánokon keresztül hírt adjanak távoli szerkesztőségeiknek a világ előtt ez ideig ismeretlen, büszke nép megrázó tettéről. A távirdai közleményekben megemlítették az öregasszony faluját, a falu templomát is, és a szabadsággal történt általános eljegyzést, amely abban a templomban zajlott le. „Olyan nemzeti öntudattal találkozunk itt, amilyet eddig egyetlen szabad, civilizált nemzet sem tanúsított" – adták hírül a lapok. „Ha barátokat és pozíciókat kívánunk nyerni a Balkán szívében az elkövetkező időkre, kormányainknak számolniok kell ezzel az újonnan megmutatkozó néppel, igazságos harcával . . ." „Feltételezhető, hogy Oroszország nem marad közömbös."

– Jó legények voltak a fi-a-iiid! – kiabálta a kapuból továbbra is Iszmail aga. – Tiszta le-gé-nye-e-ek! Okos legé-nye-e-ek!

– Maman, écoutez moi![17] – igyekezett segíteni egy francia.

– Mother![18] – próbálta ki a hangját egyszer-kétszer valami angol.

– Maty![19]

[17] Anya, hallgasson rám (franciául).
[18] Anya (angolul).
[19] Anya (oroszul).

– Ma-ma-a-a!

Az utolsó kiáltás az orosz konzul hintajából hangzott el, amely a leggyakrabban járt errefelé, s amelyből különben soha senki sem szállt ki. Ezt a kocsit mindig egy másik hintó követte, amely nem volt sem konzuli, sem újságírói, benne öntelten mosolygó fiatal férfiak, akik szemmel tartották a konzult meg útitársát is. Az útitárs zord, világos szemű férfi volt, sötét, színtelen arcú, behegedt sebbel a homloka és halántéka között. Választékos öltözéket viselt, ahogy egy diplomatához illik, de mintha a hátsó hintóban ülő öntelt és éles szemű férfiak nagyon is szerették volna akár egy pillanatra is a konzuli immunitást biztosító hintón kívül, az úttesten látni . . . Bár ezek a fiatal férfiak feszteienül viselkedtek, mégis nagyon fürgén leskelődtek.

Még nem halt el a kiáltás az orosz konzul hintajában, és már mindenki odafigyelt: a titkosrendőrség ügynökei, Iszmail aga és Hadzsi anyó is. A sebhelyes férfi fölegyenesedve állt, teste megfeszült, mintha le akarna ugrani, ujjait belemélyesztette a kocsi ülésébe. Behunyta szemét, és ajkát harapdálta, mint aki akaratlanul és visszavonhatatlanul elszólta magát, a konzul pedig mosolyogva, nyugodtan és állhatatosan húzta vissza, mintha mi sem történt volna, húzta, hogy üljön le.

Az öregasszony majdnem odarohant hozzá. Úgy érezte, hogy ő az, hitt volna a kiáltásnak, a helyzetnek, és szíve sugallatának, ha nem látta volna holtan és nem siratta volna meg a templomban, ahol a szentek arccal hullottak a kövezetre, a füstgomolyok pedig úgy emelkedtek a ma-

gasba, mint az égbe szálló lelkek. És ennek ellenére bizonyára hitt volna megérzésének, ha közben a fiairól támadt különböző álmai, látomásai, hallucinációi meg nem zavarják, és ha a lángossal csalogató török asszony megjelenése után nem döbbent volna rá, hogy az aga kész mindenféle ravaszságra. Nem bízott többé magában sem, és akkor ravasz ötlete támadt: végigjáratta tekintetét az odakint összegyűlt tömegen, majd a betegfelvevő hely töredezett ablakain, ahonnan most is jajgatások hallatszottak . . . Oda!

Oda akart elrejtőzni a további kísértések elől. Mintha valaki ájtatos hangon azt súgta volna: „Ez bűn, ez bűn!" De igyekezett gondolatait másra terelni: arra, hogyan ültették és kapálták a szőlőt a szilfáknál; egész éjszakákon át hogyan égett a gyertya, amelyet a hálószobában a fiatal és féktelen Vranjo gyújtott – Vranjónak mindent megengedett, mivel nem voltak olyan alantas gondolatai, mint egyes kereskedőknek; hogyan szülte az egyik fiút a másik után, bolgár pasákat és bejeket; és csak Hrisztoszból nem lett az, mivel korán elvitte a betegség; hogyan fedezte fel a tapasztalt kereskedő a világ legritkább és legdrágább áruját, és vásárolta meg minden összegyűjtött pénzén . . . A Hadzsivranevek közül csak ketten maradtak meg az unokájával, de a legdrágább megmaradt számukra még itt is, s ez annyira eltulajdoníthatatlan volt, hogy biztosan fennmarad utánuk is. Senki sem törheti meg már őt, az ilyen gyermekek anyját. Még a jajgatások sem keltettek benne félelmet, inkább hívogatták, mint a megváltás; Iszmail aga pedig ganéj, nem más.

Ha most a fiai látnák, elégedettek lennének vele. „Nem árullak el benneteket, gyermekeim – szólt hozzájuk az öregasszony –, nem árullak el benneteket." Felállt, felvette a tömlőt, keresztet vetett, keresztet vetett a gyermekre is, és elindult vele a rozzant, recsegő lépcsőn.

Valaki a kapunál szörnyűlködve felkiáltott. Hadzsi anyó hallotta, de nem állt meg, s nem fordult hátra, hogy leintse a kiáltozót, amihez különben kedve lett volna. Méltósággal lépegetett fel a lépcsőn, mint egy szigorú szent, hisz a fiai nézték. Nem tudta, hogy a világ szeme is rajta van.

Epilógus

Sok ember pusztult el az öregasszony szeme láttára.

Itt lehelte ki lelkét a Tâmrâs fölötti eltörökösített városnegyed egyik fiatal főkolomposa. Vörös hajú legény volt, lázálmában időnként Memedaa nevét emlegette. Röviddel a vég előtt egy alkalommal elmesélte, hogyan ölt meg embereivel a Vlaszovicán három öreget, Perustica falu véneinek Tâmrâslijához irányított küldötteit. A vöröshajú ott tartózkodott a sárga sátorban a dombtetőn, ahol a tárgyalások folytak. Abban alkudtak meg, hogy megkímélik a falut hétezer líra váltságdíjért. Mindegyik vezér elégedett volt, amikor azonban az öregek útra keltek, hogy hírét vigyék: van menekvés, Memedaa kijelentette: „Hétezret leszámolnak a kezünkbe, a többit pedig elvesszük, ha majd lerohanjuk a falut!" Ekkor a fiatalember elhagyta a sátrat, utánaeredt az öregeknek, és embereivel megölte őket, hogy ne vezethessék félre a falut. Ezután bujdosnia kellett Memedaa haragja elől, sokáig barangolt, amíg végül ki nem kötött a Kacigra vendégfogadóban: „A nagyapám – magyarázta a vörösfejű – mindig

emlegette, hogy Altunszpahil idejében mi csak azért váltunk külön, hogy sekélyebb átkelőhelyet találjunk . . . a hegyipatakon . . . Később elvesztettük az utat . . . De hadd tudja meg mindenki – emelte fel kínlódva a fejét –, és emlékezzék mindenki, hogy nem vagyunk mindnyájan olyanok, mint Memedaa . . .” Így fejezte be a főkolompos, aki csak remegő viaszos ujját bírta felmutatni, s közben úgy ejtette a szavakat, mintha esküt tenne: „Emlékezzék mindenki!”

Volt ott egy apró, összezsugorodott emberke, aki önkívületében énekelt. Ilyenkor vékony, reszelős hangon dalolt, s amikor elővették a görcsök, homlokát, nyakát nagy csöppek verték ki. De nem halt bele. Láza elmúlt, szóbaelegyedett az emberekkel, egy-két nap múltán pedig guszlát húzott elő tarisznyájából. Egészen estig csak hangolgatta, és elgondolkodva pengette ujjaival a húrokat, később fogta a vonót és rázendített:

. . . Kérdezi a szultán, kérdi, váltig kérdi:
– Szerecsen szolgáim, én kedves szolgáim,
ki vezeti ide a színem elibe
azt a gaz Tanítót, azt a komitácsit,
azt az átkos perusticabélit? –
Szóval mondják néki a szerecsenszolgák,
szerecsenfiak szultáni kedveltek:
– Szultánunk, Szultánunk, dicsőséges cárunk,
kérünk, urunk, kérünk, ne minket küldj érte,
mert azt bizony tündér anya szülte,

tud sokféle rontó varázslást,
ismer mérges füveket, bájolást –
biz' még ellened fordítja lelkünket!

Itt, ebben a vendégfogadóban, ilyen emberek közt halt meg Gjurga anyó, őt követően pedig Dejanka is, a perusticai népes, gazdag Hadzsivranev család utolsó unokája.

Iszmail aga pedig bezárkózott udvarházának felső emeletén. Mindent sorra vett emlékezetében. Számot adott magának bűneiről, és ezzel egyidejűen néha felnyögött a haragtól, amelyet az öregasszony iránt érzett. Ősszel hirtelen elhatározta, hogy elköltözik Usztinából. A birtok rá eső részét eladta Saban agának. És valahová messze délre költözött öt feleségével és új sérelmével, amely nemcsak férfiúi és nemcsak saját sérelme volt.

Eltávozott anélkül, hogy valakit is megölt volna fönn a hegyekben, mivel a bosszú egyszer csak jelentéktelen és nevetséges ügynek látszott. Nem ez volt a lényeges. Eltávozott anélkül, hogy magához vette volna a nyolcadik, tízabroncsos hordó és a kút melletti kővályú alatt elrejtett aranyat. Nem vágyott rája.

Egy év múltán még visszatért rövid időre, hogy meglátogassa bátyját, és a bolgár faluban felkutasson valamilyen életben maradt embert, aki méltó a rejtett vagyon titkára. Nem akarta a titkot magával vinni a sírba.

Ez a titok bögölyként zavarta abban, hogy nyugodtan levonja az utolsó, de alighanem legfontosabb következtetést, amelynek az átélt tapasztalatokból kellett megszületnie:

Ha igazhitű vagy és aga, mindig árulókkal, s hazugságokkal kell-e magad körülvenned, és mindig bekövetkezik-e a pillanat, amelyben gyilkossá válsz, még akkor is, ha nemesebb és igazságosabb vagy a többieknél?

Nemsokára azután megkezdődött a Felszabadító Háború.

Utószó

Ez a regény valóban megtörtént eseményeket mond el. A történet színhelye, Perustica, a plovdivi megyében terül el, a Rodope-hegység lábánál, mintegy húsz kilométernyire Plovdivtól – amelyet a könyvben Filibének hívnak; Perusticától ma is út vezet Kricsimbe, Plovdivba és Devinbe. Az író megemlíti azt a legendát is, amely szerint Perustica Peruntól, az ószláv főistenek egyikétől, a viharos ég, a villám és a mennydörgés istenétől kapta nevét, akit a földművelés isteneként is tiszteltek, mert ő ajándékozta az esőt, a megtermékenyítő esőt, a föld lakóinak. Perunnak valamikor bikát, és néha embert is áldoztak az ószláv törzsek. Rodope termékeny lejtőin juh- és szarvasmarha-nyájak legeltek. Később, a török megszállás idején szőlőt, dohányt és zöldséget termesztettek az ott lakó bolgárok. Mindmáig a földművelés és az állattenyésztés Perustica lakóinak főfoglalkozása.

A falu főterén máig ott áll az 1848-ban épült Szent Mihály Arkangyal temploma, amelynek falai között menedéket keresett a falu lakossága 1876-ban, az Áprilisi Felkelés idején.

A regény az eredetileg 1876. május 1-re tervezett, de idő előtt kirobbantott felkelés néhány napjának Perusticában lejátszódó eseményeiről ad hírt. Zahari Sztojanov, az Áprilisi Felkelés egyik vezetője feljegyzéseiben a Szent Mihály Arkangyal templomban lezajlott tragikus eseményekről így számolt be: „Amikor elcsöndesedtek már az ágyúk a templom mindkét oldalán, és a templomot körülvették a török katonák, akik fegyverüket a templomra szögezve álltak, a pasa vagy valamelyik parancsnok felszólította a templomba zárt embereket, hogy adják meg magukat. Senki sem válaszolt erre a rideg felszólításra, és senki sem szánta rá magát, hogy elhagyja a templomot. Hosszas tétovázás után a pasa utasítására néhány katona elszánta magát, hogy behatoljon a templomba, és amikor az ott bezártak részéről semmiféle ellenállásra nem találtak, a pasa is bement oda. Akkor, abban a szörnyű pillanatban, amikor a bolgár szabadság megszentelt helyén felbukkantak a vörös fezek és széles salivárik, az előbb említett hősök – Kocso Csisztemenszki („Csesztimencsev"), Szpasz Iv. Ginev és Szpasz Szpicerin – a következő szörnyűséges és hihetetlen elhatározásra jutottak: átölelték kedves feleségüket és szeretett kisgyermekeiket, majd miután keblükhöz szorították és atyai szeretettel megcsókolták őket, néhány lépést hátráltak, előhúzták revolverüket, és szívszaggató jelenet kezdődött... Először szerencsétlen hitvesük keblébe eresztették a halálos golyót, majd gyermekeiket vették sorra; gyöngéd keblüket átütötte a golyó és pillanatok alatt mint levágott búzakalász hullot-

tak alá . . .[20] A történelmi regény hitelességét nem csökkentik azok a szereplők sem, akiket a korabeli feljegyzések nem említenek, és akik feltehetőleg az író képzeletének szülöttei – velük mondatja el a véres események nagy tanulságait.

Milyen történelmi események előzték meg az Áprilisi Felkelést? Mi váltotta ki a kétségbeesett hősiességnek ezt a hatalmas hullámát, és a „Szabadság vagy halál!" fogadalmát? Mi vitte odáig a békés földművelő falvak lakóit, hogy többé nem akartak rabságban élni? A választ talán úgy adhatjuk meg, ha akár vázlatosan is, megemlítjük a bolgár történelem néhány fontos momentumát.

Bulgária a 14. századig testvérharcok és külső viszályok között élt ugyan, és kevés békés korszakot ismert, a bolgár kultúra mégis csodálatos virágokat termett már a második bolgár cárság két évszázadában.

A bolgár kultúra a 14. század derekán érte el virágkorát, amikor az ország határszélein már egyre gyakrabban tünedeztek fel a hódító oszmán csapatok.[21] Azt, ami ezután következett, a török hódító hadjáratokat, az ostromlott várak és leigázott népek temérdek szenvedését, a rabigában sínylődő milliók tragikus sorsát – a magyar történelemből is jól ismerjük. Talán elegendő, ha csak néhány évszámot emelünk ki, amelyek Bulgária végzetének beteljesedését jelölik: 1359–1371 között a törökök kezére került Thrákia legnagyobb része, 1391 után Makedóniát is

[20] Lásd Zahari Sztojanov: Zâpiszki po bâlgarszkite vâsztanija. Szófia, 1962.

[21] Lásd Niederhauser Emil: Bulgária története. Bp. 1959.

megszállták, 1382-ben bevették Szófiát, 1388-ban elfoglalták Sument és Ovecset, 1393-ban I. Bajazid szultán háromhónapos ostrom után bevette Tirnovó városát, megsemmisítette a tirnovói fejedelemséget, a fogságba esett Ivan Sisman cárt megölték, 1396-ban pedig elesett Vidin és Ivan Sztracimirt fogolyként Kis-Ázsiába hurcolták.

Mi magyarok is harcoltunk a hódító törökök ellen, és megismertük a török rabigát is. De míg a magyarországi leigázott területek a török birodalom határán terültek el, és a török hatalom kezdeti gyengülésével, körülbelül százötven év után felszabadultak, a bolgár nép majdnem öt évszázadig szenvedte a török hódoltságot. A hódítók alapos munkát végeztek: elpusztították a bolgár nép kulturális kincseit, a fiúgyermekeket janicsárnak, a leányokat a török háremekbe hurcolták. A bolgárok életét öt évszázadon keresztül a létbizonytalanság jellemezte. Az elnyomók évszázadokon keresztül minden zendülést, felkelést, lázadást levertek, az ellenszegülőket kivégezték, és a békés lakosságot erőszakkal eltörökösítették.

A török hatalmi törekvéseknek végül is Oroszország állta útját. A 19. században a török állam belső nehézségei növekedtek, az orosz–török háborúk tovább gyengítették a török birodalom helyzetét, és a 19. század már az egész Balkánon a nagy szabadságharcok jegyében indult. Az 1829-es odrini békében Szerbia, Moldávia és Románia autonómiát kapott, és Görögország visszanyerte függetlenségét, Oroszország területeket nyert a Fekete-tenger keleti partján és a Kaukázus vidékén. A bolgár nép, amely az orosz–török háborúkban, a felszabadulás remé-

nyében, tömegesen vett részt, keserűen fogadta az odrini béke feltételeit, és a törökök bosszújától félve több mint százezren vándoroltak ki Bulgária keleti és északkeleti vidékeiről Besszarábiába.

Az Áprilisi Felkelés a szabadságra áhítozó bolgár nép kétségbeesett kísérlete volt arra, hogy saját erejéből vívja ki függetlenségét. Az önálló államot kívánó népi tömegek törekvéseit Georgi Rakovszki képviselte elsőnek tollal és fegyverrel a kezében: 1855-ben Újvidéken bolgár lapot szerkesztett, majd az üldöztetések, börtönbüntetések és mostoha életkörülmények ellenére 1862-ben Belgrádban megszervezte az Első Bolgár Légiót. Az ő nyomdokain jártak mind, a bolgár szabadság ismeretlen és ismert vértanúi, ezrek és ezrek, s köztük Hadzsi Dimitâr és Sztefan Karadzsa is, akiknek emlékét Hriszto Botev, a lánglelkű költő verseiben megörökítette; az akasztófa várt Vaszil Levszkire is, aki 1873-ban osztozott sorsukban.

Levszki halála után a vezetést Hriszto Botev vette át. A felszabadító harcot forradalomként képzelte el, és attól várta a bolgár nép felszabadulását, mert az „népi forradalom, haladéktalan, mindenre elszánt; forradalom, amely nemcsak a törököktől tisztítja meg a félszigetet, akik árucikknek és állatnak tartanak minket, hanem minden egyébtől is, ami árthat a teljes és abszolút emberi szabadságra irányuló igaz törekvéseinknek."[22] A bolgár társadalomnak csupán egy kis hányada, a törökök kiváltságosai, a nagykereskedők, a csorbadzsik fogadták ellensége-

[22] Lásd Hriszto Botev válogatott írásai. Bp. 1950. (Képes Géza fordítása)

sen a törökellenes harcok terveit. A sorozatos árulások többnyire az ő lelküket terhelik.

A szervezkedő bolgár hazafiak forradalmi megmozdulását a belső és külső események egyaránt meggyorsították. 1875 nyarán Hercegovinában és Boszniában parasztfelkelés tört ki az igazságtalan terhek miatt, és a török kormányzat súlyos helyzetbe került. A Levszki idejében megalakult forradalmi bizottságok tevékenysége megélénkült. A központi bizottság Bulgáriát négy körzetre osztotta fel, a körzetek élére egy-egy vezetőt, Apostolt, állítottak. Megindult a munka, a szervezés, a propaganda, a pénz- és fegyvergyűjtés. Több véres kudarc után jutottak el az Áprilisi Felkelésig, amelyet általános felkelésnek szántak, de inkább csak védekezésre rendezkedtek be, mint a törökök elleni támadásra. Megint árulás történt, és a kormány intézkedésére a csendőrség helyi csoportjai mindenütt utasítást kaptak, hogy a felkelést csírájában fojtsák el. Koprivisticában a felkelők megtámadták a városba érkezett csendőrosztagot, és ezzel megkezdődött a felkelés. Már kezdetben bukásra volt ítélve, nem csupán a török túlerő miatt, hanem elsősorban azért, mert az egyes körzetek, sőt az egyes városok és falvak is, teljesen önállóan, egymástól függetlenül, központi vezetés nélkül harcoltak, és a törökök egymás után, külön-külön semmisítették meg az ellenállók gócait.

Sztoev történelmi regényének cselekménye ezekben a napokban kezdődik. A perusticai Hadzsivranev család feje, Hadzsi Vranjo, az aranyakat gyűjtő, gazdag csorbadzsi szintén ellenezte a törökellenes harcot, de három

fiát nem igézte meg az arany bűvölete, ők a Tanítót követik, Petâr Bonevet, Rakovszki, Levszki hívét. A bolgár történelem így ír erről: „Vaszil Levszki második bulgáriai körútja (1869) alkalmával Perusticában megalakította a forradalmi bizottságot. (...) Az Áprilisi Felkelés idején, 1876-ban, Perustica P. Bonev, K. Csisztemenszki és Szp. Ginev vezetése alatt hősiesen küzdött a basibozukok ellen. A felkelés leverésekor a falu leégett, a falu lakosai elpusztultak."[23] A történelmi forrásokban hiába keresnénk Iszmail aga és Hadzsi Vranjo nevét. Ők az arany megszállottjai, akik értetlenül nézik a bolgár nép hősies harcát. Hadzsi Vranjo belehal a faluért vívott harcok során kapott súlyos sérülésébe. S talán ő a szerencsésebb, mert az élettől megcsömörlött Iszmail agának, szégyenével és boldogtalanságával kell életét tengetnie, kínozza őt családi szerencsétlensége, öt felesége közül egy sem ajándékozta meg gyermekkel, de az egyéni boldogtalanságon kívül gyötri őt saját bűntelenségének tudata, és az, hogy múltja, rangja, és a véres hatalom, amelynek részese, őt is – szándéka ellenére – a bűnösök közé sorolja.

„Érdekes volt ez a világ. Ha az ember leöldösi azokat, akiknek van aranya, elszedheti tőlük, s erre még büszke is lehet. Ezt zsákmánynak nevezik. Így jártak el a nagyapái – ezt tették a kísérők a szőlőben, fivére is most ugyanezt csinálja. Ha viszont az ember irgalmas és megsajnál valakit, az arany megszerzése lopásnak, becstelenségnek hat... Mintha a szent könyvben is ez így lenne megír-

[23] Lásd D. Koszev, Hr. Hrisztov, D. Angelov: Kratka isztorija na Bâlgarija. Szófia, 1962.

va . . . Tehát, ölni kell, hogy az ember nyugodt lelkiismerettel szerezhessen, nem igaz?" Az önnön lelkével meghasonlott, a saját világának hátat fordító Iszmail aga már nem tud ölni, és irigyli a felkelőket, akik életüket áldozzák az igaz ügyért, irigyli az öreg Hadzsi anyót, aki hűséges marad fiaihoz, és nem az életet, a vagyont, az árulást választja, hanem a biztos halált, a szörnyű pestist, és így kiált az őt üldöző, neki segíteni akaró gazdag, hatalmas török agának: „Mindent elvettetek tőlünk. A szépséget és a becsületet nem adom oda neked!" És irigyli, bizonnyal, Tâmrâs kegyetlen vezérének, Tâmrâslijának kegyetlenségét is, aki megalázza az előkelő törököt, mert már nem tud ölni, hogy „nyugodt lelkiismerettel szerezhessen".

Gencso Sztoev hősei megadják a választ arra, hogy miért veszítik el a törökök végül minden meghódított területüket, és végső soron miért nyeri vissza a bolgár nép a szabadságát. A válasz egyszerű és tiszta: az igazságos ügyért kiontott vér, a szabadságért vállalt halál sohasem hiábavaló!

Ivan Vazov „Rabigában" című regénye a bolgár történelemnek ugyanerről a tragikus korszakáról szól. Vazov klasszikus műve is a kudarcot írja le, a forradalom bukását, legragyogóbb reményeinek szörnyű összeomlását . . . A kudarc, amelyben benne van a győzelem ígérete, a 20. század emberét is izgatja. A felkelés látszólagos „értelmetlenségé"-re Gencso Sztoev alapvető, emberi igazságok általánosításával válaszol, és az Áprilisi Felkelés másik tanulságának levonásával, a nagy történelmi tragédia magyarázatával, a mai kor emberének is érvényes tételt ál-

lít föl: „Ha igazhitű vagy és aga, mindig árulókkal, hazugságokkal kell-e magad körülvenned és mindig bekövetkezik-e a pillanat, amelyben gyilkossá válsz, még akkor is, ha nemesebb és igazságosabb vagy a többieknél?" Ez a válasz egyértelmű, azt jelenti, hogy csak igaz ügyet szabad és kell szolgálnunk, a részvét nem elég.

*

Gencso Dinev Sztoev, „Az arany ára" írója, 1925. február 5-én született Harmanliban. Költőnek indult, de hamarosan átpártolt a prózához. „Isztinszki hora" (Igaz emberek) című első könyve, amely karcolatait tartalmazza, 1953-ban jelent meg, „Az arany ára" (Cenata na zlatoto) 1965-ben, „Los den" (Rossz nap) című regénye 1965-ben, és „Kato lasztovici" (Mint a fecskék) című elbeszélésgyűjteménye 1970-ben látott napvilágot.

„Az arany ára" című történelmi regénye, az év legjobb szépirodalmi alkotásaként, 1965-ben elnyerte a Bolgár Írószövetség kitüntetését. A művet megjelenése óta, keleten és nyugaton egyaránt számos országban lefordították, és a magyar olvasók is bizonyára szívesen fogadják az utóbbi évek egyik legsikerültebb bolgár regényét.

Karig Sára

Jegyzetek

aga – törökül földbirtokost, kulákot, továbbá bizonyos tiszti, tisztesi rangfokozatot jelent.

Apostol – a törökellenes felkelést előkészítő vezetőket hívták így

Áprilisi Felkelés – a törökellenes felkelést előkészítő egyik körzet (Panagüriste) küldöttei 1876. május 1-re tűzték ki a felkelés megindítását. A török csendőrség azonban árulás következtében megtudta, s a vezetők letartóztatásával csírájában akarta elfojtani a felkelést. A felkelők szembeszálltak a csendőrséggel, és a megállapodott idő előtt több helyen kirobbant a felkelés. Az egyes körzetek önállóan küzdöttek, a parasztok csak saját határukban harcoltak lelkesen, és nagyobbára védekezésre rendezkedtek be. A központi szervezést és vezetést nélkülöző felkelést azután a török csendőrség, valamint a basibozukok leverték, és nem csupán a felkelőket, hanem a falvak lakosságának nagy részét felkoncolták, a falvakat felperzselték. A felkelés el-

leni véres megtorlás az európai haladó közvélemény mély felháborodását és tiltakozását váltotta ki.

Azrail – az az angyal, aki a holtak lelkét elviszi.

bábaasszonyok napja – hagyományos bolgár ünnep, időpontja január 21-re esik.

basibozukok – eredeti jelentése törökül: civilek, nem katonák; a helyi török lakosságból alakított szabadcsapatok; a török hódoltsági területeken így hívták az irreguláris török katonákat, sem zsoldot, sem egyenruhát nem kaptak, inkább hasonlítottak rablóhordához, mintsem rendes hadsereghez; népfelkelőféle, nem sorozott török katonák.

bej – törökül: bey; török katonatiszt, magyarban *bég* alakban maradt meg, katonai rendfokozat.

Benkovszki, Georgi – (1841 és 1844 között született – 1876. május 12-én halt meg). Bolgár forradalmár, a törökellenes harc egyik szervezője, Levszki és Botev társa az 1876-os Áprilisi Felkelés egyik vezetője, később Apostola.

Bonev, Petâr – (1837–1876. április 30.) Tanító, forradalmár, Rakovszki, Levszki követője, az Első Bolgár Légió tagja. 1870-ben Levszkivel együtt megalakította a Perusticai Forradalmi Bizottságot, majd 1876-ban a Benkovszki által szervezett Második Perusticai Forradalmi Bizottság vezetője lett. Részt vett a felkelés szervezésében, és harcolt a török túlerővel szemben, megszervezve a perusticai lakos-

ság kétségbeesett ellenállását és védelmét. A harcokban esett el Perusticában.

Böjtország – Törökország gúnyneve a török megszállás alatt lévő bolgár területeken: Orucseto; oruç törökül böjt, a Ramazán (böjti hónap) idején a mohamedánok nem esznek és nem isznak semmit, míg a hold fel nem jön.

Cirill és Metód – (9. sz.) Thesszalonikéből származó szerzetes testvérpár, a szláv írásbeliség megteremtői.

csorbadzsi – törökül: çorbaci; eredeti jelentései: 1. jómódú keresztények megszólítása; 2. a janicsár hadseregben egy egység parancsnoka; a török megszállás idején a bolgár lakosság egy igen vékony rétege, falvanként mindössze egy-két ember, gazdag parasztok, akik juhtenyésztésen, adóbérleten vagy uzsorából meggazdagodtak. A török hatóságok az államhatalom és a lakosság közötti érintkezésben használták fel őket, idővel bizonyos közigazgatási teendőket is rájuk bíztak. A kizsákmányolókhoz tartoztak, ezért többnyire a török államhatalom hívei és a későbbi években a bolgár szabadságmozgalmak legelkeseredettebb ellenségei lettek.

Diakónus – Vaszil Levszki fedőneve, utalás arra, hogy eredetileg egyházi pályán működött, sőt fel is szentelték diakónusnak.

Edrine – ma Edirne, Odrin néven ismert török város, régen Adrianopol.

Filibe – Plovdiv régi neve.

Ginev, Szpasz – (1848–1876. május 1.) Bolgár forradalmár, az Áprilisi Felkelés résztvevője. Tevékeny részt vett Perusticában a felkelés előkészítésében, a falu védelmében. Hogy a török fogságot elkerülje, megölte feleségét, gyermekeit, valamint azok kérésére sok női rokonát, és végül öngyilkosságot követett el.

guszla – vagy *guszle,* délszláv népi vonóshangszer. Egyetlen lószőrhúrját az énekes hangfekvésének megfelelően, változóan hangolják.

Gülhane – rózsaház, a szövegben egy nyilvánosház neve.

hadzsi – törökül: haci; Mekkában, Mohamed sírjánál járt zarándok; később a Szentföldet megjárt keresztények és az idősebb férfiak tiszteletteljes megszólítási formája lett.

hajdut – vagy *hajdutin,* törökül: haydut (rabló, fosztogató); a török elnyomás ellen harcoló szegénylegény, felkelő neve.

hajdutmozgalom – szabadcsapatok harca; 10–20, ritkábban 50 ember állt össze ilyen csapatban, megválasztották vajdájukat, a csapat vezetőjét.

hodzsa – törökül: hoca; tanító.

horo – bolgár népi körtánc.

Indzse – Indzse vojvoda (?–1821.) bolgár hajdut. Kezdetben, a 17. század végén, a kirdzsaliják vezetője volt, de ott hagyta őket és hajdut-csapatot szervezett. Részt vett a törökellenes harcokban Szerbiában és Romániában, majd a törökök elleni harcban esett el a Prut folyó partján. A néphagyomány a rabigában szenvedő nép védelmezőjeként tiszteli, sok népdalban szerepel a neve.

kirdzsalija – volt besorozott katona, aki zsoldját nem kapta meg, és ezért rablással biztosította megélhetését.

komitácsi – a török megszállás idején Bulgária felszabadításáért harcoló felkelő.

Krisztus feltámadt! – pravoszláv húsvéti köszöntés.

légió – a külföldön élő bolgárokból alakított szabadcsapatok elnevezése; az Első Bolgár Légiót Rakovszki szervezte meg 1862-ben Belgrádban, mintegy 600 emberből.

Levszki, Vaszil – (1837. július 6.–1873. február 6.) *Diakónus* fedőnéven ismert bolgár forradalmár, forradalmi demokrata, a bolgár nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője és ideológusa, a Bolgár Forradalmi Központi Bizottság (BRCK) megteremtője, a titkos forradalmi bizottságok szervezője. Eredetileg egyházi nevelésben részesült, mivel szegény sorsú családban született, korán árvaságra

jutott, és egyházi szolgálatban álló nagybátyja taníttatta. Később kilépett az egyház kötelékéből, és a forradalomnak szentelte életét. Miután 1861-ben megismerkedett Rakovszki eszméivel, a törökellenes fegyveres felkelés hívei közé szegődött. 1873-ban árulás folytán török kézre került, és Szófiában felakasztották.

líra – török pénznem.

molla – mohamedán bíró, tudós, egyházi személy, vagy medreszében, azaz korán-iskolában, tanár.

müezzin – (török) mohamedán egyházi személy, aki naponta ötször a minaret tetejéről szólítja imára a hivőket.

nargile – (török) vízipipa.

Oboriste – bulgáriai helység neve; 1876-ban a panagüristei forradalmi körzet megbízottai itt üléseztek, hogy megbeszéljék a törökellenes felkelés előkészítését; a gyűlésen körülbelül 65-en vettek részt, 58 helység képviseletében, elhatározták a közös felkelést, elfogadták a demokratikus centralizmus elvét és teljhatalmat adtak az Apostoloknak. A felkelés időpontját 1876. május 1-ben állapították meg.

onbasi – törökül: onbaşi; II. Mahmud szultán által szervezett török hadsereg tízes egységének vezetője, tizedes.

pasa – törökül: paşa; udvari-katonai főtiszti rangfokozat,

amely legtöbbször a tartományi kormányzókat is megillette.

pomákok – bolgár mohamedánok; a 15–16. században, főleg a Rodope-hegység falvaiban, mohamedán hitre kényszerített bolgárok; bolgár anyanyelvüket megtartották.

Rakovszki, Georgi – (1821–1867) bolgár forradalmár, író, publicista, történész és etnográfus; kora ifjúságától kezdve hazája felszabadításáért küzdött; 1845-ben a törökök lázadás vádjával bebörtönözték, 1848-ban szabadult. 1860-tól Belgrádban élt és előkészítette a törökellenes felkelést. 1862-ben megszervezte és vezette az Első Bolgár Légiót, forradalmi tervei megvalósítása érdekében. Arra törekedett, hogy megvalósítsa a Balkán népeinek szövetségét. Élete végéig a nemzeti felszabadulási mozgalomért dolgozott, és tíz évig országos viszonylatban vezette a törökellenes küzdelem ügyét. Író és publicistaként előmozdította a bolgár irodalom újjászületését. A nélkülözések megtörték erejét, az emberfeletti munka és az éhezések következtében fiatalon, tüdőbajban halt meg.

salivári – vagy *salvári, salavári:* buggyos bő, hosszú bugyogószerű nadrág, mohamedán nők és férfiak viselete.

szeráj – a szultán, illetve előkelő törökök palotája, később más jelentősebb magánház, vagy középület elnevezése.

Szokolszki, Vaszil – (1844 (?)–1876. augusztus 3.) bolgár forradalmár. Ifjúságát pásztorként töltötte. majd 1867-ben csatlakozott a várnai felkelőkhöz. A törökök elfogták, és bebörtönözték. Szabadulása után Romániában a felcseriskolában tanult, majd Pazardzsikban orvos és gyógyszerészként dolgozott. Ott lépett be a helyi forradalmi bizottságba, és annak küldötteként vett részt az oboristei gyűlésen. Benkovszki azután maga mellé vette, és lovascsapata tábori orvosaként maga mellett tartotta. Az Áprilisi Felkelés leverése után elfogták és Plovdivban felakasztották.

szpáhi – vagy *szpáhija;* a szpáhik, vagyis hűbéresek, a szultántól kapott birtok nagyságának megfelelő számú lovaskatonát voltak kötelesek kiállítani, ezekből telt ki a török hadsereg nagyobb részét alkotó lovasság. Ha a szpáhi nem jelent meg lovaskatonáival a behívóra, elvették tőle birtokát, sőt nem egy esetben ki is végezték. A szpáhik később megvásárolták addigi szolgálati birtokaikat, és ezzel a szpáhi-birtok, mint a török lovas hadsereg gazdasági alapja, megszűnt.

Szrednogorie – a Balkán középhegységének neve.

Tâmrâs – régi neve a Vâcsa folyó melletti területnek, Nyugat-Rodope vidékén.

vajda – vagy *vojvoda,* a hajdutok vezetője; felkelővezér; a hajdut-csapat többnyire a legkiválóbb harcost, a legjobb céllövőt választotta meg vezetőjének, vajdájának, a vajda

nevezte ki azután a csapat második fő emberét, a zászlóvivőt, a bajraktart. A csapatok zöld vagy vörös színű zászló alatt harcoltak.

vilajet – törökül: vilayet; az oszmán birodalomban a legnagyobb közigazgatási egység; kb. megye.

zaptie – törökül: zaptiye; csendőrség, csendőr.

A kiadásért felel az Európa Könyvkiadó igazgatója
A fordítást az eredetivel egybevetette és a szerkesztésért felel:
Karig Sára
A védőborító és a kötésterv Görög Júlia munkája
Műszaki szerkesztő: Gergely Tibor
Műszaki vezető: Siklós Béla
Készült: 4600 példányban, 10 (A/5) ív terjedelemben,
Garamond betűvel
EU 41 – 1 – 7172

FORDÍTOTTA

OLÁH JÓZSEF

71-13023 Pécsi Szikra Nyomda – F. v.: Melles Rezső

Ez a regény valóban megtörtént eseményekről szól. A bolgár történelem lapjain találkozhatunk a regény több szereplőjének nevével: a „Szabadság vagy halál" jelszavát éppen Hriszto Botev, a bolgárok lánglelkű költő-forradalmára írta fel a szabadságért küzdő bolgár hazafiak zászlajára.

A múlt században a „Szabadság vagy halál" jegyében folyt a bolgár nép felkelése a török hódítók ellen. Ennek a harcnak egy megrázó epizódját eleveníti fel az író költői, meggyőző erővel.

Ám nemcsak a hősi küzdelmet mutatja, hanem súlyos, és érvényes igazságokat mond: az arany megszállottjai nagy árat fizetnek; névtelenül tűnnek el a történelem süllyesztőjében, míg a szépség és a becsület századok múltán is ragyog.

A szépség és becsület ragyogása tölti be ezt a regényt is, mely az utóbbi évek egyik legsikerültebb bolgár műve.

JORDAN JOVKOV

SZTAROPLANINAI LEGENDÁK

Jordan Jovkov a legfinomabb tollú bolgár írók közé tartozik. Nevét a magyar olvasók is ismerik *A fehér fecske* és *Birtok a határon* című könyvei révén.

A *Sztaroplaninai legendák*ban hazája hősi múltjának állít költői szépségű emléket – művének tárgyát a bolgár nép történelmi legendáiból merítette, melyekben szülőföldje oly gazdag.

Művészi erővel és gyengéd szeretettel teremti újjá a zord hajdutvilág romantikáját, és rajzolja meg a bolgár nép életét, főleg a XVIII. és XIX. század fordulóján, a török megszállók elleni merész felkelések korszakában.

A *Sztaroplaninai legendák*ban az események és a jellemek ábrázolásának realizmusa összecsendül a hazafi-író őszinte pátoszával. De szóhoz jut a szerelem is, mely megragadó szólamként hangzik fel szinte minden egyes történetben, és a szenvedély hatalmát idézi fel.

EURÓPA KÖNYVKIADÓ

ÉRVÉNYTELEN
55568
36
FŐVÁROSI STÁBÓ ERVIN KÖNYVTÁR
1904

17,– Ft

SZAZADOK EMBEREK